

առարկա: Նրանք սուլթանական հարեմներում որոշ ժամանակ պահ-վելուց հետո նվեր են տրվել փաշաներին, իսկ վերջիններս էլ նվիրել են ավելի ստորադաս պաշտոնյաների:

Հայերը, հատկապես որոշ վայրերում, ինչպես Կեսարիայում, Յոզղատում, Բուրսայում, Անկարայում, իրավունք չեն ունեցել իրենց մայրենի լեզուն օգտագործելու: Կտրել են այն մարդկանց լեզուները, ովքեր հայերեն են խոսել¹:

Նրանք ենթակա էին նաև իրավական կաշկանդումների: Քրիստոնյա հպատակներն իրավունք չունեին թամբած ձի նստելու, ղեղին մուճակներ հագնելու, կարմիր գլխարկներ կրելու: Այդ բոլորը արգելված էր համապատասխան հրովարտակներով:

Անգամ հանգուցյալին թաղելու համար թուրք մուլլայի կողմից հայ քահանային տրված արտոնագրի մեջ, որից նմուշներ հասել են մեզ և վերաբերում են Կեսարիայի շրջանին, ամենավարկարեկող ու անարգող բռներով է տրվել այդ «չնորհը». թեև հանգուցյալի «սրբապիղծ մարմինը հողեն ընդունելի չէ, բայց քանի որ իր սոսկալի գարչահոտությունը հանրության վնասակար պիտի ըլլա» թուլատրվում է թաղել՝ «այդ զգվելի գարչահոտությունը մեջտեղից վերացնելու համար», պայմանով, որ «անարգ այդ լեշը քաղաքից դուրս մի փոսի մեջ գցվի»²:

Բարեբախտաբար նման ծայրահեղություններ չեն եղել բուն Հայաստանում, հետևաբար և Երզնկայում, որտեղ մարդիկ գեթ իրենց մեռյալներին կարողացել են թաղել ըստ պապենական սովորության:

Մեր բերած փաստերը վկայում են, որ Թուրքիայում պաշտոնական ճորտատիրություն գոյություն չունենալով հանդերձ՝ քրիստոնյա հպատակները ենթակա են եղել առուծախի: Վանի ու այլ քաղաքների շրջաններում հաճախ է պատահել, որ թուրք վաշխառուն չկարողանալով գանձել այս կամ այն հային պարտք տված իր փողի ահուկի տոկոսները, դրա դիմաց վերցրել է նրա կնոջը կամ աղջկան:

Այս ընդհանուր տեղեկություններից հետո՝ այժմ տեսնենք թե ինչ վիճակում է եղել Երզնկան՝ ենիչերիական սարսափի տարիներին:

Երզնկայի վերաբերյալ ուշագրավ փաստեր է հաղորդում Ավետիք եպիսկոպոս Եվդոկացին, որը 1702 թ. դարձել է Կ. Պոլսի պատրիարք և ունեցել շատ արկածալից կյանք: Նա շատ կողմերից ուշագրավ իր ինքնակենսագրականում մեզ զբաղեցնող հարցի մասին գրում է.

¹ «Տաթև», տարեգիրք, Հայկա, 1929, էջ 6-7:

² Հ. Մորկրեթաու, Ամերիկյան դեսպանի հիշատակները և հայկական եղևունի գաղտնիքները, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 242:

«Եւ Երզնկու գաւառ առին թուրքն ազգին յենիչերիք. յոյժ եարամազ էին, քրիստոնէից զտղայքն յափշտակեալ կու պղծէին և զկանայքն կու պղծէին, իբրև զՍողոմ Գոմոր եղև, և այլև աւազակութիւն առնէին, զվանքերն ու եկեղեցիք կողոպտէին, արբեալ ի գինւոյ զմարդիկ բազում սպանին և զիս այլ երկու տեղաց խանչարով խոցոտեցին, բազում արիւն հեղաւ, մինչ մեկ ժամ անչնչացա»¹: Ապա Ավետիք եպիսկոպոսը պատմում է թե ինչ ղժվարություններով ընկել է Կ. Պոլիս, բողոքել ենիչերիների վայրագությունների դեմ, թույլտրվություն է ձեռք բերել Երզնկայում եկեղեցի կառուցելու, սակայն երբ վերադարձել է, հայտնել է իր մտադրությունը, տեղական թուրքերը, հաշվի չառնելով պետական թույլտվությունը, արգելքներ են հարուցել, խոչտանգումների ենթարկել նրան: Դատելու համար Երզնկայից տարել են էրզրում, տանջել. ահա թե ինչպես է նկարագրում նա էրզրումում իրեն տրված պատիժները. «Եկեղեցի եմ շիներ տեի՛ բանտ հարկ և սաստիկ կոճեղս եղ ի յոտս իմ մինչ Գ օր անսուաղ յետ երից աւուր տարաւ յատեան, գոր խելիլ փաշա խօսէր սաստիկ սպառնալեօք, վասն է՞ր շինեցիր զեկեղեցին Երզնկոյ. և ես լալագին դիմօք պատասխանեցի թէ հրամանաւ թուրքին մեծաւորին և ձեր Ղուրան գրքին, հրաման Ֆեթվային և Երզնկու դատաւորին գիտութեամբն շինեցի. կամք քո ինչ է դու գիտես այլ առաւել սպառնայր և կրկին ի բանտ և ի կոճեղս հարկ»²:

Հետաքրքիր է նաև այս պատմության շարունակությունը: Ավետիքին հայտնում են, թե իբր իրենք կարդալ չգիտեն, որպեսզի իմանան թե իսկապես սուլթանը թույլ է տվել Երզնկայում հայկական եկեղեցի կառուցելու: Ավետիքը գտնում է արաբկիրցի մի հայ վաճառական և կարդալ է տվել:

Համոզվել են, սակայն, այնուամենայնիվ 600 դուրուշ կաշառք առնելուց հետո նոր միայն թույլ են տվել, որ շարունակի եկեղեցու շինությունը: Բայց Երզնկայում շարունակվել է արգելքը: Սուրը ձեռքին նրա մոտ է եկել Երզնկայի մուֆթին, ասել է. «Այդ եկեղեցին է՞ր կու շինես: Մի՞թե մենք գյավուրներ ենք, որ թույլ տանք շինել զեկեղեցի»:

Եվ այսպես անվերջ տառապանքներ:

¹ «Մասիս», օրաթերթ, Կ. Պոլիս, 1874, № 1490-1500:

² Նույն տեղում:

7. ԿՐՈՆԱՓՈՆՈՒԹՅԱՆ ՉԱՐԻՔԸ

Չկարողանալով տոկալ ահավոր տուրքերին, տևական թալանին ու ջարդերին, կանանց ու պատանիների նկատմամբ կատարված անարգանքներին, հազարավոր հայ ընտանիքներ, հաճախ ամբողջ գյուղեր ու գյուղախմբեր իրենց քահանաներով հանդերձ ընդունել են մահանդակական կրոնը, փոխել ազգությունը, որպեսզի ազատ չունչ քաշեն:

Ա. Ալպոյաճյանն իր «Պատմություն հայ Կեսարիո» գրքում հիշատակում է Կեսարիայի շրջանում մի շարք գյուղեր, որոնք առաջ եղել են զուտ հայաբնակ, հայախոս, ունեցել եկեղեցիներ, վանքեր, անգամ մշակութային կենտրոններ, սակայն հետագայում բռնի թուրքացվել են¹:

Նույնը կատարվել է նաև այլ քաղաքներում և գավառներում:

Օսմանցիներին որքան մտահոգել է հայերի վաստակը հափշտակելու մոլուցքը, նույնքան՝ նրանց թվական գերակշռության փոքրացումը: Սկզբնական շրջանում, ինչպես գրել են մեր մատենագիրները, Արևմտյան Հայաստանի ընդհանուր բնակչության տասից մեկն էր մահանդակական, մնացածը հայ, իսկ ընդամենը երկու դար անց՝ շատ վայրերում արդեն հակառակն է եղել:

Բռնի իսլամացումը շատ ավելի նպաստավոր էր թուրքերի համար, քան բնաջնջումը: Նախ փոխվում էր թվական հարաբերականությունը՝ Տօգուտ իսլամների, մյուս կողմից չէր պակասում աշխատող ձեռքը, քանի որ աշխատասեր հայ ժողովուրդը կրոնափոխությունից հետո էլ շարունակում էր զբաղվել հողագործությամբ, արհեստներով:

Օսմանցի թուրքերը Անատոլիայի արևմտյան գավառների հույներին շատ ավելի վաղ էին կրոնափոխ արել, քան հայերին:

Արևմտյան Հայաստանի հայերի բռնի իսլամացումը լայն թափ է ստացել 16-րդ դարից, երբ կրոնափոխ դարձնելու ծրագրի համար կիրառվեցին վերևում հիշատակված հալածանքները:

Կան փաստեր, որ քրիստոնեական կրոնին համառորեն հավատարիմ մնալ ցանկացող տղամարդկանց երզնկայում ևս խոչտանգել են հրապարակով, ամորձատել են, կտրել նրանց ձեռներն ու ոտները, ապա միայն սպանել: Ինչպես Կեսարիայի շրջանում, Երզնկայի, Գերսիմի, Կամախի գավառներում հարյուրից ավելի հայաբնակ գյուղեր ջալալիների և ենիչերիների սարսափների օրերին բռնի թուրքացվել են: Գ. Հալաջյանը, որ երկար տարիներ ապրել է այդ վայրերում,

¹ Ա. Ալպոյաճյան, Պատմություն հայ Կեսարիո, հատ. Ա, Կահիրե, 1937, էջ 639:

գրում է. «Այսպես, ասվում է թե Քեչիչդաղի ստորոտից մինչև Սբրն-գոր և Չարդախլիի ստորոտների հայ գյուղերը նախընտրում են կրոնափոխ լինել, բայց հայրենիքից չհեռանալ: Այդ գյուղերից են՝ Փշկըթաղ, Գալաոիճ, Քյարթաղ, Սբրնգոր, էսեսի, Սրկաթաղ, Չորմես, Ուախ, Սլպուս, Հանդեսի, Թիլ, Վարդան-Շահ, Ուաչխալի, Մելիք-թաղ, Ուորան-թաղ, Վերի թաղ, Վարի թաղ, Թըլխաս, Նորգեղ, Քյոչիկներ, Մեքեգինկեր, Կապրիչի, Վասկարիլ, Համտեսի, Չորխաս և այլն»¹:

Սրանք, սակայն, թուրքացած այն գյուղերն են, որոնք պահել են իրենց հայկական անունները թեկուզ աղավաղված, ինչպես Սուրբ Գրիգորը՝ Սբրնգոր, Քարթաղը՝ Քյարթաղ, Չորմեջը՝ Չորմես, Սուրբ Լույսը՝ Սլպուս և այլն: Համարյա այս բոլոր գյուղերում եղել են հայկական եկեղեցիների ավերակներ, անգամ կանգուն չենքեր, մինչև 1890-ական թվականները: Երզնկայի դաշտի հայկական գյուղերը հիմնականում թուրքացել են:

Այդ տեսակետից շատ ուշագրավ է Ջիմինի պատմությունը, որն ինքնին ազգային մի ողբերգություն է: Ջիմինը եղել է Երզնկայի գավառի ամենամեծ ու զուտ հայաբնակ գյուղը: Ունեցել է հազար ընտանիք, իսկ դա նշանակում է հազար տնից ծուխ է բարձրացել, հարյուրավոր օրորոցներ են ճոճվել, մեջները հայ մանկիկներ: Գյուղն ունեցել է եկեղեցիներ, մեծ ու շատ հին մի գերեզմանատուն, որտեղ եղել են հայերեն բազմաթիվ արձանագրություններ:

Բայց... մեր օրերում Ջիմինը եղել է ամենամոլեռանդ մուսուլմանական գյուղը, ոչ մի այլ վայրի թուրքեր այնքան մոլեգնորեն հայ չեն կոտորել ու թալանել, որքան հայ նախահայրեր ունեցող այդ թուրքերը:

Ե՞րբ է պատահել այս մեծ ու փարթամ հայկական ավանի բարոյական ողբերգությունը, այսինքն՝ մոտ 10.000 հայերի բռնի թուրքացումը: Պատմությունը չի արձանագրել, բայց բերնեբերան հասած ավանդությունների համաձայն կատարվել է մոտ 200 տարի առաջ, հավանաբար Չալալիների կամ ենիչերիների ասպատակությունների տարիներին:

Ավանը գտնվում է Երզնկայից 20 կիլոմետր հեռու, Կարնո ճանապարհի վրա, Քեչիչ դաղի ստորոտում, չըջապատված հայկական վանքերով, հնություններով, սրբատեղիներով: Դիրքը շատ առողջարար է: Գյուղի միջից անցնում է արագահոս ու սառնորակ, քաղցրահամ մի մեծ գետ, որի ձայնը լսվում է մի քանի կիլոմետր հեռվից:

¹ Գ. Հալաջյան, Դերսիմի հայերի ազգազրույթությունը, մասն Ա, էջ 249:

Գետակի վրա կառուցված կամարակապ կամուրջը գյուղը բաժանում է երկու մասի:

Ջիմինցիների հիմնական զբաղմունքը հնում եղել է այգեգործությունը: Հարուստ է թիթի, խաղողի և այլ մրգատու ծառերի այգիներով: Զբաղվել են նաև ջորեպանությունը: Երզնկայից Կարին, Կարինից Երզնկա նրանք տեղափոխել են ապրանքներ, մրգեր, մարդկանց:

Ավանդությունն ասում է, թե Ջիմինցիները եղել են նվիրյալ քրիստոնյա հայեր և հեշտությունը կրոնափոխ չեն դարձել: Դիմադրել են, բայց պարտվել են:

Ենիչերիների մոլեռանդ կրոնապետները Ղուրանից հատվածներ կարդալով գրգռել են մուսուլման տարրին՝ չխնայել գյավուրներին, կոտորել պիղծ անհավատներին:

Հայ քահանաներին ամորձատել են, այրել նրանց միրուքները, միաժամանակ հայտարարել, թե, եթե Քրիստոսը Մուհամեդից ավելի ուժեղ է, թող ազատի զոհերին: Դրանից հետո է, որ յաթաղանի սպառնալիքի տակ սկսվել է թլփատման դիվային արարողությունը՝ թմբուկների աղմուկ աղաղակի, զոհերի ճիչերի համանվագի տակ: Որքան ժամանակ է տևել այս մոլեռանդ ծիսակատարությունը, եղե՞լ են դիմադրողներ, բախումներ՝ չգիտենք: Բայց Ջիմինը թուրքացել է... քահանաներին փոխարինել են մոլլաները, որոնք քարոզել են տրամագծորեն հակառակ գաղափարներ, քան մինչ այդ լսել էին Ջիմինցի հայերը՝ եկեղեցիներում: Քրիստոնեական համակերպման քարոզի փոխարեն լսել են «ակն ընդ ականի» պատգամը, թշնամուն, անհավատներին ոչնչացնելու խորհուրդներ: Լսել են ու կատարել: Ու Ջիմինցիները տասնամյակների ընթացքում դարձել են ամենից մոլեռանդ, ամենից դաժան մուսուլմանները, իրենց նախկին կրոնակից, ազգակից հայերի մոլեգին թշնամիները:

Մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակը դեռ կիսակործան մնում էին Ջիմինի մեծ եկեղեցին ու մի քանի մատուռներ, որոնց երբեմն ուխտի էին գնում մուրազ հայցող Ջիմինցի թուրք կանայք:

Մնացել էին և գերեզմանատան տասնյակ շիրիմաքարերը, հայերեն արձանագրություններով, իսկ որոշ տներում, ինչպես պատմում են երզնկացիները, պահպանված են եղել անգամ մագաղաթյա ձեռագրեր, Աստվածամոր նկարներ, որոնք օգտագործվել են բուժական նկատառումով... կանանց կողմից:

Պահվել էին որոշ գերդաստանների հայկական անունները՝ Թաթ-օղլուներ, Մաթօղլուներ, Օհանօղլուներ, Անդիկօղլուներ, գերդաս-

տաններ, որոնց պատկանող մարդիկ չէին էլ կարող պատկերացնել, թե իրենց նախնիները եղել են գյավուրներ ...

Զիմինցիներն իրենց հակահայկական կիրքը մոլեգնություններ արտահայտել են թե՛ 1895–1896 թթ. հայկական կոտորածների օրերին և թե՛ Մեծ եղեռնի:

1916 թ. ավանի բնակիչների մեծ մասը թողել հեռացել է: Դրանց փոխարեն՝ գաղթի օրերին Դերսիմի սարերը փախած հայերից 2–3 հազարը ուսական բանակի գրավման շրջանում իջել են ցած, ապրել Զիմինում:

Զիմինցի մի քանի կանայք ամուսնացել են հայերի հետ, եկել են Կովկաս, ապա բնակվել Նորհրդային Հայաստանում: Ապրել են որպես հայեր, հայկական անուններով: Նրանցից մեկը բնակվում էր Կոնդում, այս գրքի հեղինակի հարևանն էր, անունը դարձրած Նագիկ: Գիտեր որ Զիմինցի էր, բայց ոչինչ չգիտեր Զիմինի անցյալի տխուր պատմության մասին:

Զիմինի պատմությունը ընդհանուր է եղել դաշտային Երզնկայի թուրքացած մյուս գյուղերի համար: Ավելորդ ենք համարում դրանց էլ անդրադառնալ:

Միանգամայն այլ ճակատագիր են ունեցել Երզնկայի այն գյուղերը, որոնք գտնվել են Դերսիմի սարերում և որոնք նույնպես կրոնափոխ են եղել, բայց քրդացել են:

Այդպիսի հայկական գյուղերից են եղել Պաղրիի, Մնձուրի, Ավզերտի, Ղազանդաղի, Սուրբուլյսի, Սիմի, Տուժիկի լանջերին ընկած մի քանի տասնյակ գյուղերն ու ավանները:

Ըստ ավանդության՝ ջալալիների շարժման տարիներին այս լեռնաշխարհի հայերի առաջ կանգնած է եղել երկու ուղի՝ մահմեդականություն ընդունելով կա՛մ թուրքանալ, կա՛մ էլ քրդանալ: Շրջանի հոգևոր առաջնորդ Տեր Սիմոնը մեկնած է եղել ինչ որ ժողովի, որի նպատակն էր միջոցներ որոնել ժողովրդի փրկության համար:

Տեր Սիմոնը վերադառնալով իսկույն ժողովի է հրավիրել հայաբնակ գյուղերի կրոնական ու աշխարհիկ պետերին, բացատրել է դրությունը լրջությունը և առաջարկել կրոնափոխ լինել, բայց ոչ թե ընդունել թուրքական ազգությունը, այլ իրենց հարևան քուրդ ալևիների դավանանքը, որը շատ կողմերով մոտ էր հայերի ընկալումներին հեթանոսական դարերից եկող սովորություններով և հակաթուրք մտայնություններ:

Ժողովի մասնակիցներն ընդունում են Տեր Սիմոնի առաջարկը: Տեր Սիմոնը դառնում է իր համայնքի ալևի հոգևոր պետը և իրեն

անվանում Սերդ-Ալի: Նա դառնում է Քուրեշաների օջախի փերը, այսինքն՝ կրոնական պետք: Հետագայում հայ և քուրդ կրոնապետների որոշումով կոչվում է փիրեփիրան, այսինքն՝ փիրերի մեծ:

Ըստ նույն ավանդույթյան, որ մեջ է բերում Գ. Հալաջյանն իր «Դերսիմի հայերի ազգագրությունը» գրքում, վերոհիշյալ պատմական ժողովի որոշման արձանագրությունը, գրված հայերեն լեզվով, մագաղաթի վրա, գտնվել է Տեր Սիմոնի մոտ, սերնդեսերունդ խիստ գաղտնի պահվելու պատվիրան, որ սրբությունամբ հարգվել է մինչև մեր օրերը:

Այդ արձանագրության պարունակությունն իմացել են միայն իրար հաջորդող փիրերը, իմացել են, որ իրենք հայեր են, բայց նույնպես գաղտնի պահել փաստը:

Ահա այդ օրվանից, ենթադրվում է թե 1604–1606 թվականներին, նախկին պատմական Մանանաղիքը և Քարիան կոչվել են Տեր-Սիմ՝ Տեր Սիմոնի անունով, որը արևելահայերը տառադարձել են Դերսիմ:

Որ այս ավանդույթունը շատ մոտ է իրականության և գուցե ամբողջովին վավերական է, երևում է այն փաստից, որ 17-րդ դարից առաջ ոչ մի ձեռագրում չենք հանդիպում Դերսիմ անվան:

Բայց սա դեռ ավանդույթունն է: Կանգ առնենք քրդացած հայերի ու այդ վայրերում ապրող քրիստոնյա հայերի փոխհարաբերության, ծիսակատարությունների, սովորությունների ընդհանրության վրա, որը միանգամայն հաստատում է հիշյալ ավանդության ճշտությունը:

Դերսիմի հայերի մասին գրել են տասնյակ ուսումնասիրողներ: Գրել է Անդրանիկը մի ամբողջ գիրք, կան մամուլում հոդվածներ, գրել է և Թարգի Սաչիկը, սակայն ամենից հավաստին ու գիտականը համարում ենք Հալաջյանի վկայությունները, ուստի վերոհիշյալ հարցերին անդրադառնանք ըստ նրա գրքի:

Հալաջյանը բերում է փաստեր, որոնցից հնարավոր է ենթադրել, թե տեր Սիմոնի գերդաստանում պահպանված արձանագրությունը պարունակել է կետեր՝ հայկական որոշ ավանդույթունների պահպանման, իրենց նախնիների սրբությունները հարգելու մասին:

Դրանց մեջ, անշուշտ, առաջին տեղը պիտի բռնեին հայկական վանքերի հարստությունը կազմող հին ձեռագրերի, եկեղեցական անոթների պահպանումը, վանքերն ու եկեղեցիները գեթ որպես ուխտատեղիներ պահելու և օգտագործելու պատվերները՝ որ կատարել են դերսիմցի քրդերը մինչև վերջ:

Ալեխական դավանանքը թույլ է տվել կապված մնալ այդ վանքերի հետ ուխտագնացություններով, մատաղներով, բժշկական նկատա-

ոուճով սրբերին, անգամ քրիստոնյա քահանաների աղոթքին դիմելով:

Ավելի ուշագրավ է քրիստոնեական մյուս արժեքների՝ մագաղաթյա ձեռագրերի նկատմամբ այս քրդերի ունեցած երկյուղած հարգանքն ու սերը:

Քրդացած հայերն իրենց ձեռագիր գրքերը պահել են մեծագույն խնամքով, որոշ գրքեր գտնվել են փիրերի, այսինքն՝ կրոնական պետերի մոտ, օգտագործվել են բժշկության համար էլ: Բայց ըստ երեվույթին մագաղաթյա այդ գանձերի թիվն այնքան մեծ է եղել, որ շատ գրքեր պահվել են քարայրների մեջ: Ամեն մի գիրք առանձին փաթաթված է եղել սեկի մեջ, իսկ այդ սեկապատ ծրարները դրված են եղել այժի կաշուց պատրաստված տիկերի մեջ և տեղավորված կաղնի փայտից շինված սնտուկներում:

Հայերեն այդ գրքերի ճակատագրի մասին շատ հետաքրքրական փաստեր ենք գտնում Հալաջյանի մոտ: Հալաջյանը ուշագրավ գրույց է ունեցել ալևի Աղուջանների օջախի փիր Սեիդ Ջաֆերի հետ և նրանից ստացել արժեքավոր տեղեկություններ:

Սեիդ Ջաֆերը եղել է կարդացած մարդ. իմացել է հայերեն: Նա ասել է թե կարդում է և՛ հայերեն և՛ հայատառ քրդերեն. դա հասկանալի է, քանի որ քրդերեն կրոնական գրքեր, այդ թվում Աստվածաշունչը, տպագրվել էին հայերեն տառերով:

Երբ Հալաջյանը այս կրթված մարդուն հարցրել է, թե ճիշտ է որ նրա հովված քրդերի մեծ մասը նախկին հայեր են, նա պատասխանել է. «Ձեռ ուզում պատասխանել այդ հարցումիդ»:

«Ջրույցի շարունակությունից զգացի, որ Սեիդ Ջաֆերը դողում է հուզմունքից, ուստի փոխելու համար խոսակցության նյութը, հարցրի.

- Գիտե՞ս փիրո, որ մի շարք տեղեր հայերեն գրքեր կան թաքցրած և ասում են, թե այդ գրքերը իրենց նախնիների գրքերն են, այսինքն՝ քրդերեն տառերով և քրդերեն լեզվով գրված մագաղաթներ, և թույլ չեն տալիս որ տեսնենք ու կարդանք:

Սեիդ Ջաֆերը պատասխանել է.

- Այո, տեղյակ եմ, և դրանք բոլորն էլ մեր գրքերն են, ինչո՞ւ եք հետաքրքրվում այդ գրքերով, կամ մագաղաթներով, ինչո՞ւ եք կասկած ներչնչում մեր ժողովրդին ձեր այդ պրպտումներով: Եթե չեմ սխալվում, Կաղնուտի քարայրներից մեկում տեսել ես մի գրապահեստ, սակայն թույլ չեն տվել, որ ձեռք տաս գրքերին, այլ գոհացնելու համար հետաքրքրությունդ, հակառակ ավանդական կարգա-

պահույթան, ցույց են տվել քարայրի տեղը և մուտքի դռները միայն: Դա մեծ սխալ էր, թե քո և թե նրանց կողմից, ովքեր համարձակվել են դրժել իրենց խոստումը: ... Մեր նախնիները շատ խելացի են եղել, երբ մտածել են կրոնի անունով կորստից փրկել գրքերն ու թղթերը, երդումով գաղտնի պահել դրանց գոյությունը, այլապես կարո՞ղ էին խոսք հասկացնել ուսմանը, որ չայրեր և չոչնչացնեիր դրանք: Աստուծո, Հազրեթի Խրդրի, Հազրեթի Ալիի, Իմամ Հյուսեյնի, Խտրը էլիասի անուններով և նրանցից պատժվելու երկյուղով նախագոչացրել ենք մեր ժողովրդին, ասելով թե այդ գրքերը մերն են, մեր նախնիներից ժառանգություն մնացած, ... մեր գրքերը, բացի օջախի փիրից, ռեյպերից, սեխից, ոչ ոք իրավունք չունի պահելու իր մոտ, այլապես կայծակնահար կլինի այն մարդը, ով կրոնապետից թաքցնում է դրանք: Բացի կրոնապետների անդրանիկ որդիներից, ոչ ոք իրավունք չունի տեղեկանալու գրքերի գոյության մասին: Բացարձակապես արգելվում է մեր պապենական սովորությունների տեղը, թաքստոցը ցույց տալ օտարականներին, ի մասնավորի թուրքերին, նույնիսկ մեր բարեկամ հայերին: ... Փոքր չեղում, անտեղի մի հետաքրքրություն կարող է աղետաբեր լինել բոլորի համար: Ո՞ւմն են այդ գրքերը, ի՞նչ լեզվով են գրված, ես չգիտեմ, և լավ է, որ դուք էլ չգիտենաք, մինչև որ ժամանակը գա և հայտնությունը տեղի ունենա»¹:

Գուցե այդ ձեռագրերը ավանդապահ այս քրդերի կողմից ավելի ապահով են պահպանվել, քան կարող էին պահպանվել միշտ էլ մուսուլմանական հարձակումներին ենթակա հայկական վանքերում: Գուցե: Քանի-քանի տասնյակ հազար մագաղաթներ հրո ճարակ են դարձել բարբարոսների կողմից կամ ոչնչացվել են այլ ձևերով:

Ու այսպես այդ ձեռագրերը հասել էին մինչև մեր օրերը, ընդհուպ մինչև 1920-ական թվականների սկզբները, թուրքական հանրապետության հռչակումը: Իսկ ա՞յժմ. այժմ էլ այդ փրկերը նույնքան հավատարիմ են իրենց հայ նախահայրերի ավանդներին ու երդումներին: Արդյոք այժմ էլ քարայրներում մնո՞ւմ են ձեռագրական հավաքածուներ: Դժվար է ասել: Գուցե նրանք էլ աստիճանաբար դարձան մոլեռանդ ու վաճառեցին այդ գանձերը: Ով գիտի:

Գ. Հալաջյանը ընդարձակորեն խոսում է Դերսիմի ցեղերից Միլլիթյանների մասին, որոնց ներկայացուցիչների թիվը հասնում է մի քանի հազարի, և որոնք սփռված են աշխարհով մեկ, ապրում են նաև Խորհրդային Հայաստանում: Պարզվում է, որ մի քանի հարյուր

¹ Գ. Հալաջյան, նշվ. աշխ., էջ 250-252:

տարվա անցյալը ձգվող այս տոհմի մի մասը ընդունել է այլևի դավանանքը, ունեցել են իրենց փրկերը, և այլևս չօգտագործելով հայկական Միրագյան տոհմանունը, կոչվել են Միրոններ: Նրանց քրդացած փրկերից մեկն ասել է, թե իրենց նախահայրերից մեկը կոչվել է Տեր Օհան և ապրելիս է եղել Տիրամոր վանքում: Ուրեմն սա էլ Տեր Միմոնի ժամանակ քրդական դավանանքը ընդունած մարդկանցից մեկն է եղել:

Ձխտսեցինք քրդացած այս հոծ բազմություն կապի մասին՝ հայկական սովորությունների, ծիսակատարությունների հետ: Նրանք Վարդավառի տունը տոնում են հայերի հետ, նույն կերպ, որը գալիս է անշուշտ ավելի վաղ չրջանից՝ հեթանոսական դարերից: Ինչպես Ջիմինում, այստեղ էլ քուրդ կանայք խմոր հունցելիս խաչակնքում են խմորը, այցելում, ուխտի գնում հայկական վանքերը: Իսկ այդպիսի վանքեր եղել են մոտակայքում: Անշուշտ, դրանց մեծ մասը հետագայում քանդվել է:

Գ. Հալաջյանը գրում է. «Շեն և Հագս գյուղերի միջև ընկած տարածությունում գտնվում էին հարյուր մեծ ու փոքր եկեղեցիների փլատակներ, որոնք հավանաբար մտել են հինավուրց Եկեղյաց գավառի մեջ, որը համընկնում է Երզնկայի չրջանին: Իրար վրա կուտակված սրբատաշ քարեր, այստեղ ու այնտեղ ընկած խոյակներ, ոչ մի տող գրավոր արձանագրություն, ոչ մի կտոր մագաղաթ, բացի ժողովրդի մեջ պահպանված հակասական ավանդություններից և առասպելներից: Մի կողմը կործանված Հագսն էր. մինչև Շեն երկարող տարածության վրա, որպես պատմական կոթողներ անցյալի հզորություն, թողել էր եկեղեցիների ավերակները, մյուս կողմը՝ այն մանրանկար Հագսը, որը կործանված ավանի բնիկներն էին հիմնել խուժաց ձորի արևելյան ափին: ... Թեև ջնջվել էին այդ կոթողները կառուցողների հայկական անունները, բայց զգացվում էր նրանց ներկայությունը, տեսնվում, չոչափվում նրանց ձեռակերտը՝ վեմ քար, կործանված տաճար, գեղակերտ խաչքար, որոնք կան ու կմնան որպես անխորտակելի կենդանի վկաներ անցյալի պատմություն»¹:

Գ. Հալաջյանը մեջ է բերում հայերեն մի քանի արձանագրություն՝ վերցված չիրմաքարերից: Դրանցից հնագույնը վերաբերում է հայկական թվարկության 572 թվականին (1123), ամենանորը՝ 1319 թվականին: Անշուշտ դրանից հետո էլ գրված պիտի լինեն արձանագրություններ, որոնք ժամանակի ընթացքում անհայտացել են կամ չի տեսել Հալաջյանը:

¹ Գ. Հալաջյան, նշվ. աշխ., էջ 262:

Գ. Հալաճյանը նկարագրում է ամենայն հավանականությունը հեթանոսական դարերից մնացած Արև աղբյուրը, որը գտնվում է անառիկ ու անմատչելի վայրերում: «Շենի արևելյան բարձրավանդակի ողորկված մի ապառաժի վրա երևում էր խորը փորագրված արևի մի մեծ սկավառակի ճաճանչավոր կերպարը մի քանի տարբեր նշաններով,- կարդում ենք այդ նկարագրությունում,- դրանք փորագրված էին գետնից ավելի քան ութսուն մետր բարձրության վրա... Ժայռը միակտուր էր, բոլորաձև ծակերից վեր տարածությունը շատ ավելի, քան վարից վեր, ոչ կողքերից և ոչ էլ վերևից հնարավոր չէր մոտենալ արեգակնային կերպարին և կամ համահավասար մեծություն կլոր ծակերին: Ժայռի ստորոտից դուրս ժայթքում էր սառնորակ մի աղբյուր, որին հայերը Արեգ-աղբյուր, իսկ քրդերը՝ Գանիե-Շենս էին անվանում: Այս աղբյուրը սրբատեղի էր, մատաղներ էին մորթում թշնամու դեմ մարտերից հաղթական վերադառնալիս»¹:

Եվ այսպես, ամեն քայլափոխում հնագույն դարերից մնացած հայկական հետքեր, որոնք հասել են մինչև մեր օրերը:

Հայ-քրդական հարաբերությունների, ավանդությունների մասին մենք դեռ առիթ պիտի ունենանք խոսելու այս գրքի հետագա գլուխներում:

18-րդ դարը բարիք չբերեց Երզնկայի հայերին, առհասարակ գավառի հայությունը: Միակ նկատելի իրողությունն այն էր, որ ենիչերիները, այլևս թալանի ու զեխ կյանքի հնարավորություններ չգտնելով գավառական կենտրոններում, աստիճանաբար կենտրոնանում էին մայրաքաղաքում ու նրա մոտակա վայրերում, լուրջ մտահոգություն կատճառելով երկրի իշխանություններին, չնայած այդ իշխանություններն էլ արդեն գտնվում էին նրանց ազդեցության տակ: Հիմա արդեն պետական շատ պաշտոններ նշանակվում էին ուղղակի ենիչերի ազանների համաձայնությամբ, որոնց ազդեցության տակ էին նաև կրոնական բարձրաստիճան պետերը՝ Շելխուլիսլամները: Ենիչերիները պարտադրում էին նրանց ֆեթվա արձակել այս կամ այն սուլթանի դեմ, եթե վերջինս հաճելի չէր իրենց: Իսկ դա նշանակում էր գահընկեց անել սուլթանին: Ամենուր տիրում էր կատարյալ անիշխանություն, թշվառություն:

Բայց լավ կլինի լսենք հենց թուրք պատմաբան Ջելդեթ փաչային.

«Որոշ ժամանակից ի վեր,- գրում է Ջելդեթը,- բռնությունների ու անիրավությունների ամեն սահմանը անցել էր Օսմանյան կայսրության մեջ: Ռայաները մեծ թշվառություն էին մատնվել, իրենց

¹ Գ. Հալաճյան, նշվ. աշխ., էջ 262:

երկիրն ու հայրենիքը թողնելով՝ ցիր ու ցան եղել: Դրանով երկիրն ավերվել, ազոավների ու բուերի բնի էր վերածվել: Այդ պատճառով՝ օսմանյան կառավարութունը անկարող էր դարձել պատերազմներ մղել. գրկվել էր հաղթանակներից»¹: Ապա նա ասում է թե կառավարական պաշտոնյաներն իրենց ծախքերը հոգալու համար աղքատների ձեռքից խլում էին նրանց վերջին ունեցվածքը, վաճառել տալիս անասունները, հովանավորում ավազակներին: Հասկանալի է, որ այս բոլորի առաջին զոհերը հայերն էին, որոնք տուն ու տեղ թողած փախչում էին: Միայն Մանազկերտի շրջանում 350 հայկական գյուղերից մնացել էր հարյուր գյուղ, այն էլ կիսաքանդ ու թշվառ:

8. ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԸ ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԻՆԳ ԴԱՐԵՐԻ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ

Երզնկայի այս հինգ հարյուր տարիների մշակույթը թե քանակով ու բնույթով և թե գիտական ու գեղարվեստական նշանակությամբ շատ է տարբեր նախընթաց երկու հարյուր տարիների, այսինքն՝ 12-13-րդ դարերի մշակույթից, որի մատենագրական հատվածը համահայկական չափանիշով նշանակալից երևույթ էր:

Թուրքական տիրապետության ժամանակաշրջանում Երզնկայի հայերի մտավոր զարգացումը ապրել է տեական վայրէջք, հասնելով նվազագույնի 19-րդ դարի առաջին քառորդում:

Այս նոր ժամանակաշրջանի առաջին հատկանիշը տեղական տոհմիկ գույնի թուլացումն է՝ «Երզնկայի դպրոց» հորջորջման արժանի որակների բացակայությամբ, նաև մատենագրության վրա թուրքերեն լեզվի նկատելի ազդեցությամբ:

Բնութագրական է նաև մշակութային արժեքների հանդես գալը երկու ճյուղավորումով՝ բուն Երզնկայում և նրա վանքերում և Երզնկայից դուրս՝ տարբեր երկրներում:

Այո, այդ հինգ դարերի ընթացքում էլ գրվել և նկարագարողվել են ձեռագրեր, բայց բավական է աչքի անցկացնել դրանց հիշատակարանները, տեսնելու համար թե որքան տարբեր են եղել ձեռագրերը գրող մարդկանց հոգեվիճակը, տրամադրությունները 12-13-րդ դարերի գրիչներից:

Մինչդեռ թուրքական տիրապետությունից առաջ գրվածների հիշատակարաններում կա համարյա պետականության տեր մարդու

¹ «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», հատ. Ա, էջ 277:

հոգեկան բավականություն, գովք իշխանների ու հոգևոր պետերի, մաղթանքներ Կիլիկյան Հայաստանի թագավորների, այս նոր շրջանում գրվածները տոգորված են ողբով, լացուկոծով, հուսահատություններ:

Հայ ժողովրդի ընդհանուր վիշտը, տառապանքը հանգիստ չեն տվել մեր գրիչներին, կարծեք մի աներևույթ ձեռք բռնել է նրանց եղեգնյա գրչի ծայրը և մղել դեպի օրվա վիճակի գրառումը, որպեսզի ապագայի մարդիկ տեսնեն թե ինչպիսի դառն օրերում են գրվել այդ ձեռագրերը:

Բայց միայն հիշատակարանները չէ, որ արտահայտել են ժողովրդի ճակատագրի հետ կապված տրամադրությունները, մեր միջնադարյան տաղերգուների ստեղծագործությունները նույնպես տոգորված են նույն ոգով:

Բերենք մի քանի տող Հովասափ Սեբաստացուց, որին հուզել է նաև Երզնկայի հայությունն ողբալի վիճակը: Նա 16-րդ դարի կեսերին գրել է.

*Ի մէջ վշտաց ենք տաճնապու,
Սարսեալ դողայ երկիր նորու.
Լսենք զաւերն Ըսպերու,
Ոնուզ, Բասեն, յԱրզրումու:
Դերջան, Բաբերդ և զՄշու,
Բաղէշ, Կեղի, Երզնկանու.
Անպարտ արյուն բազում հեղու...
Վիշտն էր բազում Յովասափու...¹*

Եթե Երզնկայի մտավոր վերելքի ու փառքի շրջանում, մասնավորապես 12-13-րդ դարերում մարդիկ թե՛ իրենց ստեղծագործությունները և թե՛ հիշատակարանները գրել են ընտիր գրաբարով, երբեմն տուրք տալով ժողովրդական խոսվածքին, ապա 14-18-րդ դարերում արտագրված գրքերում նկատելի է թուրքերեն լեզվի ազդեցությունը մանավանդ տաղերգուների, գուսանների ստեղծագործություններում:

16-17-րդ դարերի տաղերգուներից վերջնենք Ղուլ-օղլի Երզնկացուն, որը շատ ավելի գրել է թուրքերեն տաղեր, քան հայերեն: Նրա թուրքերեն տաղերից նմուշներ («Աճեփ նեսիր դերդին», «յԱրևելից

¹ Հովասափ Սեբաստացի, Բանաստեղծություններ, աշխատասիրություններ՝ Վ. Պ. Գևորգյանի, Երևան, 1964, էջ 85-86:

բերիցազ» և այլն) պահվում են Մաշտոցյան Մատենադարանի № 7709 ձեռագրում:

Կենսագրական տեղեկություններ չունենք այս մարդու մասին, անվանը կցված Երզնկացի մակդիրը կասկած չի թողնում, որ ծնվել է կա՛մ Երզնկա քաղաքում, կա՛մ նրա գյուղերից մեկն ու մեկում: Բայց այն փաստը, որ գրել է թուրքերեն տաղեր, պետք է ենթադրել տա, որ սիրված աշուղ է եղել նաև Երզնկայից դուրս, Հայ և թուրք բնակչության մոտ:

Այդ դարերում հոգևոր կյանքը համարյա թե դադարել էր Երզնկայում: Հայ բնակչության գրեթե կեսը, եթե ոչ ավելին, գաղթել էր տարբեր երկրներ՝ Ղրիմից մինչև Եգիպտոս, Վրաստանից մինչև Հունգարիա, Բուլղարիա, էլ չենք խոսում թուրքիայի մայրաքաղաք Կ. Պոլսի, Իզմիր նավահանգստի և այլ քաղաքների մասին:

Ճիշտ է՝ նրանց մեծ մասը զբաղվել է ֆիզիկական աշխատանքով, առևտրով, արհեստներով, սակայն եղել են երզնկացիներ, որոնք երկրում լինելով մտքի մշակներ, նոր բնակավայրերում աշխատել են կապվել վանքերի ու եկեղեցիների հետ, շարունակել գրչագրական գործը կամ հենց նոր բնակավայրերում հմուտ ուսուցիչների ձեռքի տակ սովորել են դեպի մատենագրությունը, մշակույթը:

Հանդիպում ենք երզնկացի բազմաթիվ գրիչների, որոնք գործել են Եկեղյաց գավառից դուրս: Բարեբախտաբար այդ մարդիկ, ուր էլ որ գնացել են, ինչ պայմանների տակ էլ որ ապրել են, ծննդավայր Երզնկայի կարոտը պահել են իրենց սրտում, հիշատակել են իրենց Երզնկացի լինելը:

Բերենք Երզնկայից դուրս գրված նման հիշատակարաններից մի քանի նմուշ: 1330 թ. գրված մի Ավետարանի հիշատակարանում կարդում ենք.

«Արդ, գրեցաւ սա ի թուականութեանս Հայկազեան տումարիս ՉՀԹ (1330) ի Հայրապետութեան տեառն Յակոբայ, և ի թագավորութեան Հայոց Լևոնի, և վրաց Գէորգայ և ի դանութեան Պաւսայիտի յանապատիս Ջղաւնա, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս և աստուածակիր սուրբ նշանացս: Զեռամբ ամենամեղ և անարժան ծառայի Աստուծոյ Կիրակոսի՝ Պիտականուն վարդապետի Եզնկայեցւոյ Նժդեհի»¹:

1655 թ. մի երզնկացու գտնում ենք Հայեպում, անունը՝ Սահակ: Անշուշտ ծնողների հետ Երզնկայից գաղթած պիտի լինի 1601–1605

¹ Ս. Տեր-Ավետիսյան, Յուցակ Հայերեն ձեռագրաց նոր Զուգայի Ամենափրկիչ վանքի, Հատ. Ա, Վիեննա, 1970, էջ 179:

Թվականներին, այսինքն՝ ջալալիների սարսափի օրերին: Թե նրանց ընտանիքը ուղղակի որտեղ է գաղթել, հայտնի չէ, գիտենք, որ ինքը Հալեպում գործել է որպես տիրացու, իր համար կազմել և նորոգել է տվել մի Շարակնոց, ինչ որ երևում է հետևյալ հիշատակարանից. «Նորոգեցաւ Շարակնոցս ի մայրաքաղաքն Հալապ, ի Թուին հայոց ՌՃԴ (1655) ամին, ի վայելումն Եզնկացի տիրացու Սահակին, յիշատակ իւր և ծնողաց իւրոց և ամենայն արեան մերձաւորացն, Աստուած ողորմի ասացէք. ամէն»¹:

Մի ուրիշին՝ գրիչ Միքայել Երզնկացուն գտնում ենք Տրապիզոնում, 1650-ական թվականների կեսերին: Նա այնտեղ գրել է մի Տոնացույց, մի Սաղտետր և մի Պարզատումար, ինչպես նաև երգեր:

Ահա նրա մի ընդարձակ հիշատակարանը, որ պարունակում է ուշագրավ տվյալներ.

**«Մինչ ի գալուստ Քրիստոսի, որք ընթեռնուք սիրով սրտի,
Յիշման աննէք ըզմեզ արժանի, զՄիքայել երէցս Եզնկացի
Մարմնով՝ ցաւօք մեղօք ի լի, որ ես յիշման չեմ արժանի:**

Որ ետ կարողութիւն նուաստ և տառապեալ անձին իմոյ Միքայել երէց գրչի Եզնկացոյ Հասանեալ ի յաւարտ Տօնացոյցս և Սաղտետրիս և Պարզատումարիս և այլ քաղցրաբարբառ երգոցս. ի լաւ և յընտիր օրինակէ ի Թուականութեան հայոց հազար և Ճ և Ը (ՌՃԸ-1659) ամին, ի հայրապետութեան հայոց Տեառն Յակոբ սրբազան կաթողիկոսի և Թագաւորութեան տաճկաց սուլթան Մահմատին և առաջնորդութեան քաղաքին Յովհաննէս վարդապետի և դիտապէտի: Արդ գրեցաւ գիրս ձեռամբ Միքայել անարժան երիցու ի Թագաւորանիստ քաղաքս Պոնտոս որ Տրապէս յորջորջի»²:

Եկեղյաց գավառից դուրս գործող մատենագիրներից խոսելու ենք Մարտիրոս Երզնկացու և Գրիգոր Դարանաղցու մասին: Վերջինս Երզնկայում չի ծնվել, սակայն նրա գործունեությունը սերտ կերպով կապված է Երզնկայի վանքերի հետ, իսկ գրած «Ժամանակագրութիւնը» ամենահավաստի աղբյուրն է ջալալիների արչավանքների օրերի Երզնկայի տնտեսական, քաղաքական և հոգևոր կյանքի, նաև երզնկացիների զանգվածային արտագաղթի մասին:

¹ Ն. Ակինյան, Ջ. Ոսկյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Ձմմառի վանքի Մատենա-դարանին, Հատ. Ա, Վիեննա, 1971, էջ 95:

² Նույն տեղում, էջ 91:

Նախ խոսենք Մարտիրոս Երզնկացու աշխատությունների մասին: Նրա փոքրածավալ երկը կոչվում է «Այս է պատմություն Ֆրոանկաց երկրին, զոր տեսեալ է Երզնկացի Մարտիրոս եպիսկոպոսն»¹: Ինքնաձեռագիր օրինակը պահվում է Փարիզի Ազգային գրադարանում, որից արտագրված օրինակներ կան Վենետիկի Մխիթարյանների մոտ, Երևանի Մատենադարանում և այլուր:

Մարտիրոս Երզնկացու ճանապարհորդական տպավորություններն ուշագրավ են մի քանի տեսակետից: Նախ՝ նյութի բնույթով: Երզնկայի վանքերում գրվել են հարյուրավոր մատենագրական երկեր՝ գեղարվեստական, պատմագրական, փիլիսոփայական, ճշգրիտ գիտությունների վերաբերող, թարգմանական և այլն, սակայն դրանց մեջ չկան աշխարհագրական, ուղեգրական տպավորություններ եվրոպական երկրների մասին, մինչդեռ խնդրո առարկա երկասիրությունը ականատեսի իրադեկությունը և ընկալումներով խոսում է եվրոպական տասնյակ քաղաքների, բնակավայրերի մասին, որոնք 15-րդ դարում աչքի են ընկել որպես մշակույթով հարուստ և առևտրաչափ քաղաքներ: Ճիշտ է, նրա նկարագրելու ոճը շատ է լակոնիկ, անցողիկ, սակայն զարմանալիորեն փաստալից է, պարունակում է այնպիսի տվյալներ, որոնք կարող են հետաքրքրել նաև օտար ուսումնասիրողներին:

Բոլոր հիմքերը կան ենթադրելու, որ Մարտիրոս եպիսկոպոսը ոչ թե հետագայում է միտք հղացել զրի առնելու իր ճանապարհորդական տպավորությունները, այլ յուրաքանչյուր քաղաք այցելելիս տեղնուտեղը կատարել է նշումներ: Հնարավոր է, որ մի քանի փաստեր, թվեր վերցրած լինի տպագիր աղբյուրներից, սակայն այն հանգամանքը, որ ամեն մի քաղաք այցելելիս՝ առաջին հերթին հետաքրքրվել է տեղի տեսարժան վայրերով, և տպավորությունները զրի առնելիս ամենևին կարևորություն չի տվել երկրորդական դեպքերի, ցույց է տալիս Մարտիրոսի հասկացողության չափը՝ արվեստի գործերի նկատմամբ: Ճիշտ է, նա տեղեկություններ է տալիս նաև քաղաքների բնակչության, տների թվի, մարդկանց զբաղմունքների և այլ հարցերի մասին, սակայն միշտ ուշադրության կենտրոնում պահում է տվյալ քաղաքի առավել հիշարժան կառույցները, արվեստի կոթողները: Եվ որովհետև դրանք մեծ մասամբ գտնվել են եկեղեցիների, վանքերի շրջափակում, հանգամանորեն ծանոթացնում է:

¹ Վ. Հակոբյան, Մարտիրոս Երզնկացու ճանապարհորդական նոթերը, տե՛ս «Տեղեկագիր», ԳԱ Հասարակական գիտ., 1957, № 6, էջ 103-110:

Նրա նկարագրում թյուններից երևում է, որ ինքը սովորական գրո- սաշրջիկ չի եղել, որ նայել է, դիտել ու անցել, այլ հետաքրքրվել է, հարցեր տվել, մանրամասնություններ իմացել, գուցե և տեղում գրի առել: Այսպես, նկարագրելով գերմանական Քյոլն քաղաքը, նրա ս. Աստվածածին եկեղեցին, ասում է թե իրեն զարմանք են պատ- ճառել Տիրամոր արձանի թանկարժեք զարդերը: Հարցրել է, իմացել, որ այդ զարդերն արժեն 215.000 Ֆլորին: Նույն եկեղեցու հսկա զանգը հնչեցնելու վրա աշխատել են 28 հոգի:

Մարտիրոսը 1492 թ. դեկտեմբերին հասել է Փարիզ, այցելել շատ եկեղեցիներ, բայց ամենից ավելի տպավորվել է Փարիզի Աստվա- ծամոր հռչակավոր տաճարով, նրա նկարագրումներով, որոնց հատկացրել է բավականաչափ տեղ:

Մարտիրոսը իր ուղեգրական երկը գրել է ժամանակի ժողովրդ- դական հասկանալի լեզվով, հեռու գրաբարի խրթնաբանություննե- րից, տեղ-տեղ ուղղակի աշխարհաբար:

Որպեսզի գաղափար տանք նրա լեզվի մասին, տեսնենք թե ինչ- պես է նկարագրում Վենետիկ այցելելը. «ԹՎ. ԶԼԹ (1491) յուլիսի ԺԱ ի յՍտամպուլու ելաք, մտաք ի նաւ մի ֆրանգի. և հոկտ. Ա ելաք ի Վենետ քաղաքն, որ է Վենետիք. մեծ և փառաւոր քաղաք. և ինքն է ի մէջ ծովու շինած. ՀՌԴ (74.000) տուն է. և խիստ փառաւոր և հա- րուստ քաղաք է. և մեծ եկեղեցի կայ ի մէջ քաղաքին, որ ԺՌ (10.000) մարդ կու մտնէ ի մէջն. խիստ զարդարած է ոսկով: Ս. Մարկոս յաւետարանչին եկեղեցին է. և երկու երգեհոն կայ ի մէջն. և երկու թևաւոր առիւծ է շինած ի մէջն, և այլ շատ եկեղեցիք կայ ի քաղաքն, շատ վանօրայք կայ ի բոլոր քաղաքին. ամէն՝ մէջ ծով է շինած: Եւ մեծ մաւիտան (մէյտան, հրապարակ) մի կայ առաջն եկեղեցին Ս. Մարկոսի. ի դրանն շատ ի վեր չորս դեղին պղնձէ ձի մի շինած և կանգնեցուցած մեծ մեծ, և զմէկ ոտքին ի վեր են կայեալ: Եւ ի հարաւային կողմ ծովու դեհն՝ հանց ծախողներն է (փոքր հրապա- րակին մէջ), և երկու մեծ սիւնէ կանգնեցուցած. մէկին վրայ թևաւոր առիւծ մի, մէկային Ս. Գէորգ է կանգնել: Եւ թագաւորին դարպասին պարիսպն ամէնն յոսկով զարդարած: Եւ այլ ազգի ազգի շատ բաներ. ո՞վ կարէ պատմել զքաղաքին զաղէկութիւն»¹:

Մարտիրոս Երզնկացին միակն է Երզնկայի մատենագիրների մեջ, որ շնորհիվ այդ երկարատև ճանապարհորդությունն, տարբեր երկր- ների կյանքին, կենցաղին, գրականությունն ու արվեստին ծանոթա- նալույն, ձեռք է բերել լայն գիտելիքներ: Պետք է որ իմացած լինեք

¹ Ղ. Ալիշան, Հայ-վենետ, էջ 195-196:

առնվազն իտալերեն, ֆրանսերեն և իսպաներեն, կարողար այդ լեզուներով գրված գրքեր, մտերմական կապերի մեջ լինել ականավոր մտածողների հետ, գեթ հոգևորականների շրջանում: Նրա կյանքի վերջին տարիների մասին ոչինչ չգիտենք: Զգիտենք նաև թե ե՞րբ է վախճանվել: Ըստ երևույթին վերստին գործել է Երզնկայի ս. Կիրակոսի վանքում:

Այժմ՝ Գրիգոր Դարանաղցու մասին:

Ծնվել է Երզնկային շատ մոտ գտնվող Կամախ քաղաքում՝ 1576 թվականին, դրա համար էլ կոչվել է Կամախեցի: Փոքր հասակից զրկվել է ծնողներից, դարձել Սեպուհ լեռան լանջերին գտնվող մի վանքի հովիվը: Այնտեղ էլ նա աշակերտել է նույն լեռան քարայրներում ճգնող Պարոնին, որը նրան մղել է դեպի գիր ու գրականությունը, խորհուրդ տվել հովվական մահակը փոխարինել գրիչով: Դարանաղցին նրա մասին խոսում է բացառիկ հարգանքով ու հիացմունքով:

Մինչև 1597 թ. վանքում մնալուց հետո մեկնել է Բաբերդ, աշակերտել Սրապիոն Ուռհայեցուն: Զայալիների արշավանքից հետո, 1600 թ. բազմահազար հայերի հետ հեռացել է ծննդավայրից, տեղափոխվել Արևելյան Հայաստան՝ երեք տարի մնացել Սաղմոսավանքում: Նորից մեկնել է Բաբերդ, ձեռնադրվել վարդապետ:

Զայալիների նոր արշավանքի ժամանակ փախել է Տրապիզոն, այնտեղից՝ Ղրիմ, ապա՝ Կ. Պոլիս, Կիպրոս, Երուսաղեմ, Եգիպտոս և այլն: Երկար տարիներ որպես առաջնորդ պաշտոնավարել է Ռոդոստոյում, որտեղ ապրելիս են եղել հիմնականում Երզնկայից այնտեղ գաղթած հայեր: Ռոդոստոյում պաշտոնավարելիս գրել է մի «Ժամանակագրութիւն»¹:

Աշխատութունը բաժանված է երկու մասի: Առաջին մասում տրվում է 1018–1592 թթ. թուրք-թաթարական արշավանքների ժամանակագրութունը, ապա առավել ընդարձակ նկարագրվում են հետագա տարիների իրադարձութունները: Երկրորդ մասում հեղինակը նկարագրում է 16–17-րդ դարերի էջմիածնի և Սաի կաթողիկոսութունների պատմութունը, հարակից դեպքերի զուգորդութամբ: Դարանաղցին իր այս աշխատութունում լայն տեղ է հատկացրել հայ ժողովրդի առօրյա կյանքին, կենցաղին, քաղաքական դեպքերին:

Մեր գրեթե բոլոր մատենագիրները, սկսած Մովսես Սորենացուց մինչև 18-րդ դարը, այս կամ այն առիթով անդրադարձել են Երզնկային կամ Եկեղյաց գավառին, բայց նրանցից ոչ մեկն այնքան շատ փաստեր չի հաղորդել այդ գավառի ու քաղաքի մասին, որքան հա-

¹ Տե՛ս «Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցուց կամ Դարանաղցուց», հրատարակեց Մեսրոպ վարդապետ Նշանյան, Երուսաղեմ, 1915:

ղորդել է Դարանաղցին: Նա իր գրքի տասնյակ էջերում խոսել է Երզնկայում պատահած հիշարժան դեպքերի մասին, հաղորդել այնպիսի փաստեր, որոնց հանդիպում ենք միայն նրա մոտ:

Դարանաղցու մոտ է, որ, օրինակ, գտնում ենք Ռոդոստոյի հայ համայնքի կազմավորման մանրամասն պատմությունը, մի համայնք, որի կորիզը կազմել են Երզնկայից և Կամախից այնտեղ գաղթած հայերը: Թե «Ժամանակագրությունը» ինչպիսի անփոխարինելի աղբյուր է համարվել այդ իրադարձության համար, երևում է հետևյալ փաստից: Դարանաղցու գիրքը մինչև 19-րդ դարի սկիզբը Ռոդոստոյում սրբությունը պահպանվելուց հետո, հանկարծ անհայտացել է, ողոստոցիներին պատճառելով մեծ ցավ, որն իր արտահայտությունը գտել է անգամ մամուլում: «Բյուզանդիոն» օրաթերթում տպագրված մի հոդվածում, օրինակ, խոսելով Ռոդոստոյի գաղութի կազմավորման մասին, ասվում է թե այդ իրադրության վերաբերյալ «չնաչխարհիկ աղբյուր մը պիտի ըլլար ձեռագիր երկասիրությունը Կամախեցի Գրիգոր վարդապետի, ուր ամփոփ կգտնվեր այդ գաղութին պատմությունը, որ այժմ կորսված է անհետ, ապարդյուն թողլով զայն վերագտնելու ամեն ձիգ, հորդոր ու ջանք»¹:

Բարբախտաբար Դարանաղցու ձեռքով գրված օրինակը հայտնաբերվել է Երուսաղեմի հայոց վանքի մատենադարանում:

Դարանաղցու գիրքը ուշագրավ փաստեր է պարունակում նաև Կ. Պոլսի պատրիարքարանի հետ կապված հարցերի մասին, ճշտում եկեղեցիների կառուցման հետ կապված շատ դեպքեր:

9. ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԵՐՋՆԿԱՅԻ

Ոոսեցինք թուրքական տիրապետության հինգ հարյուր տարիների ողբերգական դրվագների մասին միայն, բերեցինք անթիվ փաստեր հայերի հետ պատահած տառապանքներից, առանց հիշատակելու թեկուզ մի դեպք, երբ Երզնկայի հայերը կազմակերպված դիմադրություն ցույց տված լինեին:

Մենք իր տեղում տեսանք, որ Կիլիկիայի Հայկական թագավորության վերջին հարյուրամյակում Երզնկայի հայերի աչքը հառած է եղել դեպի Կիլիկիան: Արդ՝ Կիլիկյան իշխանության անկումից հետո, այսինքն՝ 15-րդ և հաջորդ դարերում, եղե՞լ են մեր ժողովրդի ճակատագրի հետ կապված ծրագրեր, որոնց մասնակցել են երզնկացիները, կամ հենց Երզնկայի հոգևոր իշխանությունները կազմե՞լ են

¹ Գրիգոր Դարանաղցի, էջ ԿԴ-ԿԵ:

նման ծրագրեր: Փորձենք քննությունն առնել այդ հարցը հենց նեղ՝ գեթ ծրագրերի սահմանում:

Ուզում ենք նման մի ծրագրի հետ կապել Մարտիրոս Երզնկացու գործունեությունն ու արդեն մեզ հայտնի նրա ճանապարհորդությունը Եվրոպա: Մարտիրոսը ծնվել է Երզնկայի Նորգեղ գյուղում, հավանաբար 15-րդ դարի կեսերին: Կրթությունն ստացել է ս. Կիրակոսի վանքում: Քանի որ եղել է եպիսկոպոս, ուստի հավանական է, որ եղել է նույն վանքի վանահայրը: Ենթադրելի է, որ ծավալել է կրթական գործունեություն:

Ըստ Հր. Աճառյանի, նա՝ լսելով որ Քրիստափոր Կոլումբոսը գտել է Ամերիկան, «ինքն էլ ուզեց նոր աշխարհներ գտնել»¹:

1489 թ. հոկտեմբերի 29-ին դուրս է եկել Երզնկայից, ոտքով կտրել անցել է բավական ճանապարհ, հասել Կ. Պոլիս, որը դրանից ընդամենը քառորդ դար առաջ գրավվել էր սուլթան Մուհամմեդ II Ֆաթիհի կողմից, դարձել Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքը:

Այնտեղ միառժամանակ մնալուց հետո Մարտիրոս եպիսկոպոսը նավով մեկնել է Իտալիա, 1490 թ. հոկտեմբերի 1-ին հասել է Վենետիկ: Մեկ ամիս ապրել է այնտեղ, ապա անցել Հռոմ: Երեք անգամ տեսակցել է կաթոլիկական եկեղեցու հովվապետ պապի հետ: Այնտեղից մեկնել է Գերմանիա, ճանապարհորդել Հոենոսի Հոսանքն ի վար, եղել Բազելում, Ֆրանկֆուրտում, Քյոլնում, Աախենում, ապա անցել Ֆլանդրիա, այնտեղից՝ Ֆրանսիա, հասել Փարիզ: Այնուհետև շարունակել է ճանապարհը դեպի Պիրենեյան լեռնաշղթան՝ դուրս եկել Իսպանիայի սահմանը:

Այս ճանապարհորդությունը տևել է մի քանի տարի: Սան Սեբաստիանում սպառովել է նրա փողը: Տեղական բնակիչները նյութական միջոցներ են հավաքել, ճանապարհ գցել Ատլանտյան օվկիանոսի ափերով:

1493 թ. հասել է Պիրենեյ:

Մինչև այստեղ առասպել չկա, կա միայն մի հարց՝ թե մի հասարակ հայ հոգևորական ինչպես է կարողացել անցնել այնպիսի երկար տարածություն, որն անգամ այժմյան տեխնիկայի ու փոխադրական միջոցների առատությունն պայմաններում պիտի պահանջեր մեծ գումարներ:

Այնուհետև ասվում է թե նա 70 օր էլ ճանապարհորդել է «համատարած անձայրածիր ծովում», թե իբր ենթարկվել է փոթորկի, ետ վերադարձել Իսպանիա:

¹ Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Հատ. Գ, էջ 285:

Արդ ի՞նչ նպատակով է ճանապարհորդել մեր երզնկացի հոգևորականը, ո՞ւր էր գնալու: Ունեցե՞լ է որևէ ծրագիր, թե իրեն հանձնել է բախտի քմահաճույքին ու քամու հոսանքին:

Եվ որովհետև նրա նավարկությունն տարին ու օրը համընկնում է Կոլումբոսի երկրորդ ուղևորության տարվան և օրվան, այստեղից ուսումնասիրողները եկել են այն եզրակացության, թե նա ճանապարհորդել է երկիր գտնելու հույսով, թե հասել է մինչև Կուբայի ափերը, ետ վերադարձել:

Այս միտքը առաջինը հայտնել է Փրանսիացի հայագետ Ա. Սեն-Մարտենը, որին կրկնել են Հր. Աճառյանը և ուրիշներ, թեև եղել են վերապահ մարդիկ, գտել, որ նրան տանող նավը ոչ թե 70, այլ 100 օրում կարող էր հասնել Կուբայի ափերը և վերադառնալ:

Երկիր գտնելու նպատակով ճանապարհորդելու վարկածի օգտին խոսող փաստ է համարվել նաև այն, որ Մարտիրոսին տանող նավի նավապետը ասել է, թե իր նավը առևտրական նավ չէ, թե ողջ անձնակազմը նավի ծառայողներն են: Կնչանակի՝ իսկապես արչավասմբային նավ է եղել:

Կա մի այլ փաստարկ: Հայտնի է, որ Կոլումբոսը երկրորդ ճանապարհորդության ընթացքում իր նավերից մեկը ետ է ուղարկել, նամակներ և նվերներ տանելու Իսպանիայի թագավոր Ֆերդինանդ II-ին և Իզաբել թագուհուն: Նավապետ Անտոնիո դե Թորեսը Կոլումբոսի հանձնարարությունը կատարել է նույնությամբ, արքայական ամուլին հանդիպելով Սևիլիայում:

Եվ ահա... ի՞նչ դարձանք, մեր Մարտիրոսը նույնպես իր երկար ճանապարհորդությունից հետո հայտնվում է Սևիլիայում, նույնպես ընդունվում Իզաբել թագուհու կողմից:

Ի՞նչ գործ ունեւ Սևիլիայում, մանավանդ ի՞նչ գործ ունեւ թագուհու հետ: Որ նա Անտոնիո նավապետի հետ է եղել Սևիլիայում և նրա ուղեկցությամբ էլ ներկայացել է թագուհուն, կասկածից վեր է: Ուրեմն՝ իսկապես ճանապարհորդել է «համատարած անծայրածիր ծովում»: 70 օր է մնացել ծովում թե 100 օր՝ էական չէ: Հնարավոր է, որ նավը ոչ թե Կուբայից է ետ դարձել, այլ ավելի մոտ մի վայրից:

Մինչև այստեղ, ուրեմն, ամեն ինչ կարգին է և մենք էլ որևէ հարց չունենք Մարտիրոսին տալու: Ի վերջո նա կարող էր խնդրել նավապետին, որ իրեն էլ վերցնի հետը՝ թագուհուն ներկայանալիս: Մեր կասկածը վերաբերում է նրա ճանապարհորդության նպատակին: Իսկապե՞ս նրան զբաղեցրել է նոր երկիր գտնելու միտքը: Մեզնից

առաջ ուրիշներ էլ կարծել են, որ նա կարող էր դեպի անձայրածիր ծովերը տանող նավը նստել՝ պարզապես մտածելով թե դա գնում է Հնդկաստան և ինքը Հնդկաստանի ճանապարհով կարող է հասնել Երզնկա:

Նախքան մեր ենթադրություններին անցնելը՝ շարադրենք մի շարք հարցեր, որոնք չեն զբաղեցրել բանասերներին:

1. Մինչև Կ. Պոլիս ոտով գնացող եպիսկոպոսը, որ ակներևաբար փող չի ունեցել, ի՞նչպես Կ. Պոլսում փող ձեռք բերեց և նավարկեց դեպի Վենետիկ: Ո՞վ ձեռք մեկնեց նրան: Անկե՞ղծ ձեռք էր դա, թե ուներ հետին նպատակ:

2. Ի՞նչն է ստիպել երզնկացի ճանապարհորդին՝ Վենետիկում իջևանել ոչ թե հայերի կենտրոնը հանդիսացող հյուրանոց-տանը կամ եկեղեցում, այլ՝ ըստ երևույթին ավելի ճոխ մի հյուրանոցում, մանավանդ որ Ալիչանն էլ ենթադրել է թե նա հայոց տունը չի իջևանել՝ այն «ավելի պանդխտոց և աղքատաց համար ըլլալով»¹:

Բայց մի՞թե իսկական պանդուխտ չէր Մարտիրոսը:

3. Առեղծվածային մյուս հարցը Մարտիրոսի հանդիպումն է Հոռոմի պապին, այն էլ երեք անգամ: Կարծեք պետական երկու ղեկավարների հանդիպում լինեք, որ մի օրում չի վերջացել, շարունակվել է երկրորդ և երրորդ անգամ: Ի՞նչ գործ ուներ լուսավորչական մի եպիսկոպոս կաթոլիկների հովվապետի հետ, այն էլ այնքան երկար դրուցելու համար: Բ. Մկրտչյանը հայտնել է այն կարծիքը, թե «Հոռոմի պապը մեծ ուշադրությունը պետք է ունկնդրեր մի մարդու պատմություններին, որ ծայրե ծայր կտրել անցել էր օսմանցիների երկիրը», թե նրա համար հետաքրքրական էր դրուցել եպիսկոպոսի հետ նաև Հայաստանի մասին, որի ժողովուրդն այնքան ձեռներեց է և որը առաջինը քրիստոնեությունը ընդունեց իբրև պետական կրոն»²:

Սրանք միամիտ փաստարկներ են: Նախ Մարտիրոսն ամբողջ օսմանյան կայսրությունը չէր կտրել անցել. նա Երզնկայից եկել էր Կ. Պոլիս՝ ընդամենը անցնելով մի քանի հարյուր կիլոմետր ճանապարհ: Միաժամանակ պապին ամենևին չէր կարող զբաղեցնել ո՛չ հայ ժողովրդի պատմական անցյալը, ո՛չ էլ այն թե հայերը առաջինը քրիստոնեությունը ընդունել են պետական կրոն: Այդ բոլորի մասին պապը ավելի շատ բան գիտեր՝ Արևելքում գործող իր հարյուրավոր քարոզիչների միջոցով, քան հենց Մարտիրոս եպիսկոպոսը: Նման

¹ Ղ. Ալիչան, Հայ-Վենետ, էջ 197:

² Բ. Մկրտչյան, Մարտիրոս Երզնկացու ողբասկանը, տե՛ս «Գիտություն և տեխնիկա», ամսագիր, Երևան, 1969, № 11, էջ 23-30:

բաների համար պապը Մարտիրոսին ունկնդրություն չէր տա, այն էլ երեք անգամ հանդիպելու համաձայնությունամբ, եթե չլինեին շատ ավելի լուրջ, Հոռմի շահերի հետ կապված կրոնաքաղաքական հարցեր:

4. Զարմանալի չէ՞ նաև այն փաստը, որ իբրև պատվավոր հյուր Հոռմ մտած Մարտիրոսը այնտեղից դուրս է եկել բավականաչափ խեղճացած, փողի կարոտ, գրեթե անտեսված:

5. Եվ վերջապես՝ զարմանալի չէ՞ այն, որ այդքան անտեսված մի մարդ հիմա էլ փորձ աներ ճանապարհորդել՝ նոր ցամաքամասեր գտնելու ծրագրով: Կոլումբոսի թիկունքում կանգնած էր իսպանական կառավարությունը, իսկ ապրուստի համար օտարներ փող էին հավաքել:

Թողնենք որ այդ մութ դարում, քաղաքական թռհուրհուրով լի տարիներին դժվար թե Մարտիրոսը Երզնկայի մի խուլ վանքում լսած լիներ Կոլումբոսի գյուտի մասին և ինքն էլ որոշեր հետևել նրան:

Ուրեմն՝ կտրականապես մերժելով Ա. Սեն-Մարտենի, Հր. Աճառյանի և այլոց տեսակետները, թե աշխարհ գտնելու կամ ճանապարհորդելու համար է երկրից դուրս եկել Մարտիրոս Երզնկացին, որոնենք ավելի հիմնավոր պատճառներ՝ հայ հոգևորականի Հոռմ այցելելը բացատրելու համար, նկատի ունենալով ժամանակի հասարակական-քաղաքական պայմանների թելադրանք ծրագրերը:

Մեր կարծիքով, Մարտիրոսը քաղաքական առաքելությունամբ է Երզնկայից մեկնել Կ. Պոլիս, բայց միմյանց հաջորդող դեպքերը այլ ընթացք են տվել նրա ծրագրին և միանգամայն այլ վախճանի հասցրել:

Մարտիրոսը Երզնկայից մեկնել է 1489 թ.: Այդ այն տասնամյակներն էին, երբ սուլթան Մուհամմեդ II Ֆաթիհը նոր էր գրավել Կ. Պոլիսը: Սուլթանը այնտեղ հաստատել էր հայոց պատրիարքությունը և ամեն կերպ քաջալերում էր ձեռներեց հայերի, մասնավորապես արհեստավորների արտագաղթը գավառից դեպի մայրաքաղաք, տալով նրանց արտոնություններ, իսկ պատրիարքին՝ նկատելի լիազորություններ:

Նորաստեղծ պատրիարքարանը սկսել էր կապեր հաստատել գավառի հայերի հետ, որոնք հանձին նրա ուզում էին տեսնել վերջապես իրենց վիճակով զբաղվող մի ուժ:

Շատեր էին ձգտում հանդիպել պատրիարքի հետ, խոսել իրենց ցավերի մասին, նրա միջնորդությունամբ դիմումներ կատարել սուլթանին:

Հնարավոր է, որ այսպիսի մի ծրագրով է Մարտիրոսը մեկնել Կ. Պոլիս: Բայց ինչո՞ւ Մարտիրոսը և ոչ մի ուրիշը:

Մարտիրոսն այդ ճանապարհորդությունից 25 տարի առաջ արդեն եպիսկոպոս էր Երզնկայում, «սպասաւոր ս. Լուսավորչի ս. գերեզմանին», մասնակցում էր Հասարակական-քաղաքական գործերին որպես վանքերից մեկի առաջնորդ: Երբ Ջահանշահի զորքերը գերի էին վերցրել Դերջանցի Ամիրխների երկու աղջիկներին, ի թիվս այլ առաջնորդների, Մարտիրոս եպիսկոպոսն էլ վկայական է տվել Ամիրխներին, որպեսզի վերջինս փող հավաքի, փրկագին վճարի և ազատի աղջիկներին: Կնչանակի դեռևս այդ տարիներին Մարտիրոս Երզնկացին Հեղինակություն է եղել Եկեղյաց գավառում:

Բայց Կ. Պոլսում, ամենայն հավանականությամբ, նա ընկել է Հոռմի պապի գործակալների ծուղակը, գործակալներ, որոնք տենդագին աշխատանք էին կատարում Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքում և ծովեզերյա այլ քաղաքներում, օգտվելով այն բանից, որ Կ. Պոլսի գրավումից, հույների զանգվածային հեռացումից հետո թուլացել էր հունական եկեղեցու ազդեցությունն այնտեղ: Կաթոլիկների համար պարարտ հող էր հայ իրականությունը: Հոռմը հայերին ոչ միայն չէր մոտենում որպես առաջին քրիստոնյա պետություն ներկայացուցիչների, այլ՝ որպես հերձվածողների, որոնց պետք էր ուղիղ ճանապարհի բերել, այսինքն՝ ենթարկել Հոռմին:

Հոռմն իր ազդեցությունը Արևելքում տարածելու համար օգտագործում էր թե՛ նյութական չահագրգռվածությունը, և թե՛ քաղաքական ազատության խոստումները: Հայտնի է, որ քաղաքական նման ազատության խոստումներ նրանք տալիս էին հայերին Կիլիկյան թագավորության օրերից մինչև Նապոլեոն III-ի ժամանակները, միշտ պայման դնելով կաթոլիկական դավանանքի ընդունումը:

Նման ծրագրերի կենսագործմանը Հոռմը մասնակից էր դարձրել տասնյակ հայ հոգևորական պետերի թե Մարտիրոսից առաջ, թե նրանից հետո:

Ի՞նչ խոստումներ են տվել կաթոլիկ քարոզիչները երզնկացի եպիսկոպոսին, ի՞նչ խոստումներ է տվել անձամբ պապը՝ չգիտենք: Բայց որ Մարտիրոսի և Հոռմի պապի զրույցների առանցքը նման լուրջ հարցեր են եղել, կասկածից վեր է:

Դրա օգտին են խոսում այն փաստերը, որ մինչև Կ. Պոլիս հետիոտն գնացող եպիսկոպոսն այնտեղ միանգամից կերպարանափոխվել է և «Աստուծո ողորմածությամբ» նավով Վենետիկ է ճանապարհորդել, այն էլ հետը մի ուղեկից՝ Վրթանես սարկավազը:

Կասկածից վեր է, որ Վրթանեսը լատիներեն իմացող, Իտալիայի ծանոթ անձնավորություն է եղել, որի պաշտոնն էր օգնել Մարտիրոսին՝ Վենետիկում և Հռոմում, նրա ունենալիք հանդիպումների ժամանակ:

Բայց ո՞վ էր Հոգում Մարտիրոսի և Վրթանեսի ծախսերը: Հետո ինչո՞ւ էր հայ Հոգևորականը Իտալիա գնում, եթե Կ. Պոլսում արդեն ընկած չլիներ կաթոլիկական շրջանակի մեջ:

Ուշագրավ է, որ Հռոմի պապի մոտ լինելուց հետո Գերմանիայում, Հոլանդիայում, Ֆրանսիայում արդեն Վրթանեսին չենք տեսնում Մարտիրոսի հետ: Ըստ երևույթին նրա պարտականությունն ավարտված է եղել:

Բոլոր փաստերը կան ենթադրելու, թե Մարտիրոսի և Հռոմի պապի բանակցություններն անցել են ապարդյուն և հայ եպիսկոպոսը թողնվել է բախտի քմահաճույքին: Դրանից հետո է, որ սկսվել է նրա բուն թափառական կյանքը: Փոխանակ իսկույն հայրենիք վերադառնալու, եղել է եվրոպական մի շարք քաղաքներում, հասել մինչև Իսպանիա: Ինչո՞ւ Երզնկա չվերադարձավ այն ճանապարհով, որով եկել էր: Պատճառը պարզ է: Ո՛չ փող ուներ, ո՛չ օգնական: Պետք էր ընտրել ավելի կարճ ու քիչ ծախս պահանջող ճանապարհ: Լավագույնը համարվել է նավարկելը... Դեպի ո՞ւր. Ամերիկա՞: Ո՛չ, դեպի Հնդկաստան. որքան էլ որ տարօրինակ թվա, քանի որ 50–60 օրում անցնելով, հենց Կոլումբոսի կարծիքն այն է եղել, թե իրենք անձայրածիր այդ տարածությունը նավարկելով հասնելու են Հնդկաստան: Իսկ այստեղից Մարտիրոսը կարող էր անցնել Պարսկաստան, ապա՝ Երզնկա, մինչդեռ նա մինչև Իսպանիա էր հասել չորս տարում:

Այս ենթադրությունը մերը չէ, բայց համարում ենք հավանական: Սակայն բախտը չի ժպտացել Մարտիրոսին: Նրան տանող նավը կրկին վերադարձել է Իսպանիա: Եվ... այս անգամ էլ նրան տեսնում ենք Իզաբել թագուհու մոտ..., մի բան, որ առեղծվածներով լեցուն մի կյանքի վերջին առեղծվածն էր: Ի՞նչ գործ ուներ նա իսպանական արքունիքում, եթե արդեն Հռոմի պապից օգուտ չէր տեսել: Գուցե հենց այնպես՝ իր հետ մտերմացած նավապետը հաջողեցրել է, որ արևելքից եպիսկոպոսը տեսնի թագուհուն: Անհավանական չէ: Բայց հնարավոր է ենթադրել նաև, որ Մարտիրոսն այս անգամ էլ իրեն հուզող հարցերը ցանկացել է ներկայացնել իսպանական գահին:

Վավերական փաստ է, որ Սևիլիայից ուղղակի վերադարձել է Իտալիա, որտեղ արդեն ո՛չ Հռոմի պապին է ներկայացել, ո՛չ էլ այլ

նշանավոր մարդկանց, թեև եղել է Հոռմում: Անկոնիա նավահան-
գրատից չվել է դեպի Կ. Պոլիս, ապա՝ Երզնկա...

Այսպիսով, 1489–1496 թվականներին այս շատ զարմանալի, ու-
շագրավ անձնավորությունը ուղևորություն է կատարել Արևմտյան
Եվրոպայի երկրներում, անցնելով շուրջ 13.000 կմ ճանապարհ:

10. ԵՐԶՆԿԱՆ ԲՆԱԿԱՆ ԱՂԵՏՆԵՐԻ ԶՈՂ

Բնական աղետներ ընդհանուր հորջորջման տակ խոսելու ենք
բացառապես երկրաշարժերի մասին, որոնց տեականորեն զոհ են
դարձել Երզնկան և շրջակա գյուղերը՝ ավելի, քան որևէ այլ քաղաք՝
պատմական Հայաստանի ամբողջ տարածքում, արդյունք նրա աչ-
խարհագրական դիրքի, ցնցումների առիթ տվող երկրաբանական
տատանումների:

Չկա մի պատմիչ, որ անդրադարձած չլինի Երզնկայի երկրաշար-
ժերին, չփորձի դրանք բացատրել աստվածային բարկություններ կամ
զայրույթով:

Մեր մատենագիրները թողել են ահասարսուռ նկարագրություն-
ներ՝ տարբեր դարերում կատարված երկրաշարժերի մասին: Այդ
երկրաշարժերը կարծեք եղել են ոչ թե երկրի մակերեսի սովորական
ցնցումներ, տատանումներ, այլ բարձրաբերձ սարերի խելացնոր բա-
խումներ միմյանց, որոնց ընթացքում իրար են բախվել սլացիկ լեռ-
ները, հողով ու քարերով լեցվել են անդնդախոր ձորերը, սարալան-
ջերին նոր ձորեր են առաջացել, անհայտացել են ջրի ակեր, գետերը
փոխել են իրենց հունը, երևացել են նոր գետակներ: Քանիցս փոխել
է իր սահանքի գիծը մայր Եփրատը, իր տեղն է փոխել Հենց Երզնկա
քաղաքը... Քանի-քանի գյուղեր ամբողջովին անցել են գետնի տակ,
չթողնելով որևէ հիշատակություն իրենց մասին:

Հենց այն փաստը, որ Երզնկայի գավառում ավանդություններ են
պահպանվել, թե մարդիկ հողի տակից դարեր հետո էլ իբր թե լսել են
կործանված բնակավայրերի մարդկանց ձայնը, անգամ իբր բաղնիք-
ներում լողանք ընդունողների պղնձյա թասերի ձայնը, ցույց է տալիս,
թե ինչպես որոշ բնակավայրեր անցել են երկրի կեղևի շատ խորքը և
մակերեսում չեն պահել որևէ հետք: Թվացել է, թե ինչպես մի օր
Արտավազը կարող է դուրս գալ անդունդից, այնպես էլ մարդիկ
պիտի երևան գան իրենց նախկին բնակավայրերում: Գուցե դուրս
գան՝ եթե ապագայում պեղումներ կատարվեն Երզնկայի լայնարձակ
տարածքում: Այժմ ծանոթանանք այն երկրաշարժերին, որոնց վերա-
բերյալ տվյալներ են հասել մեզ:

Պատմություն կողմից արձանագրված առաջին երկրաչարժը երգրնկայում տեղի է ունեցել 1012 թվականին, ամենավերջինը՝ 1939 թվականին: Անկասկած 1012 թվականից առաջ էլ երկրաչարժեր տեղի ունեցել են, որոնք չեն արձանագրվել պատմիչների կողմից: Անշուշտ, վերջին հազարամյակի ընթացքում էլ պիտի լինեին երկրաչարժեր, որոնց մասին նույնպես չի գրվել:

Իսկ արձանագրված երկրաչարժերի պատճառած մարդկային զոհերի թիվը հաշվել են 150.000:

Ս. Էփրիկյանի «Բնաշխարհիկ բառարանը» մոտ 900 տարիների ընթացքում երգնկայում պատահած երկրաչարժերի թիվը հասցնում է քսանի: Մենք այդ թիվը երեսունի հասցնելու հնարավորություն ունենք, որը ինչ խոսք, դարձյալ պիտի համարել թերի¹:

1. Մեր մատենագիրների կողմից արձանագրված առաջին երկրաչարժը տեղի է ունեցել 1012 թվականին:

Այժմ հերթականությունը, ըստ տարիների, հիշատակենք մյուս երկրաչարժերը, ապա կանգ առնենք դրանցից առավել հայտնիների վրա:

2. Մի երկրաչարժ էլ տեղի է ունեցել 1039 թ.: Դրա մասին գրել է պատմիչ Միքայել Ասորին հետևյալ տողերով. «Ընկղմեցաւ Եղնկայ քաղաքն Հայոց՝ և մնաց միայն տուն մի հաւատացեալ և ողորմած առն, որում անունն էր Կիրակոս և հոգեւտուն մի»²:

Արուլ Ֆարաջն էլ, ակնարկելով այս նույն երկրաչարժին, գրել է. «Երգնկա քաղաքը ողողեցավ և միայն Կիրակոսի որդվոց վանքը, որ ցեղով այուրիացիներ են, փրկվեցավ, թեև ջրի լիճով մը բոլորովին չըջապատված էր»³:

Պատմաբան Հ. Քյուրտյանը ենթադրում է թե խոսքը վերաբերում է ոչ թե ոմն Կիրակոսի, ինչպես Միքայել Ասորու խոսքերից կարելի է ենթադրել, այլ՝ ս. Կիրակոս վանքին:

Երկու վկայություններից էլ պարզվում է, որ Երգնկայի այդ երկրաչարժը առիթ է տվել մեծ հեղեղումների, այնպիսի ընդարձակ տարածություններ, որ լճի մեջ են մնացել շատ բնակավայրեր, իսկ հիշյալ վանքը կղզու տեսք է ստացել համատարած հեղեղի մեջ:

3. Մի ահռելի երկրաչարժ տեղի է ունեցել 1045 թվականին, որի մասին ընդարձակ տեղեկություններ են հասել մեզ և խոսելու ենք առանձին:

¹ Ավելի մանրամասն տե՛ս Վ. Ա. Ստեփանյան, Երկրաչարժերը Հայկական լեռնաշխարհում և նրա մերձակայքում, Երևան, 1964:

² Միքայել Ասորի, Ժամանակագրություն, էջ 394:

³ Հ. Քյուրտյան, Երիզա, էջ 81:

4. Ըստ «Բնաշխարհիկ բառարանի»՝ 1066 թվականին նույնպես Երզնկան ցնցվել է: Նաև երկու տարի անց՝ 1068 թվականին: Առաջինի համար որպես աղբյուր նշվում է Մաղաքիա դպիրը, իսկ երկրորդի համար՝ Վարդան պատմիչը: Մեզ թվում է խոսքը նույն երկրաչարժի մասին է, որ տեղի է ունեցել 1068 թվականին:

5. Երզնկայի երկրաչարժերից հաջորդը՝ որ հիշատակվում է մեր մատենագրության մեջ՝ առանց մանրամասնությունների, պատահել է 1151 թվականին: Նյութական և մարդկային մեծ զոհեր չի խլել:

6. Ըստ Գրիգոր Դարանաղցու՝ «ի թուականին ՈժԵ (1166) ահագին շարժ եղև յԵրզնկան»¹:

7. 1236 թվականի երկրաչարժը ավելի զորեղ է եղել: Քանդվել է մի եկեղեցի:

8. «Տասը տարի վերջը 1246 թվականին, դարձեալ շարժ եղավ և փլավ ս. Գրիգոր եկեղեցին»²:

Այս երկու երկրաչարժերի ժամանակ եթե քանդվել են եկեղեցիներ, կասկածից վեր է, որ տասնյակ գյուղեր վնաս կրած պիտի լինեն, որոնք չեն արձանագրվել որևէ տեղ:

9. 1254 թվականի երկրաչարժի մասին ունենք մեկից ավելի վկայություններ, թեև բոլորն էլ ժլատ տողերով: Ասվում է թե այդ տարում, մի կիրակի օր, հանկարծ ցնցվել է Երզնկան. քանդվել են նաև չրջակա տասնյակ գյուղեր: Ըստ Գրիգոր Դարանաղցու 16.000 մարդ զոհ է գնացել³:

Սա շատ մեծ թիվ է. Հնարավոր է, որ կա որոշ չափազանցություն, բայց քանի որ հեռավոր գյուղեր հիմնահատակ կործանվել են. այդ դեպքում զոհերի թիվը կարող է անգամ ավելի լինել: Պետք է նկատի ունենալ, որ այդ դարերում Եկեղյաց գավառը զուտ հայաբնակ էր և հոգևորական իշխանությունները կատարում էին հաշվառումներ:

Դարանաղցին փաստը արձանագրել է դեպքից չորս հարյուր տարի հետո, անշուշտ օգտագործելով գրավոր որևէ աղբյուր: Ավելի հավաստի պիտի համարել Վիլյամ Ռաբրուկի վկայությունը, մի մարդ, որն այդ վայրերով անցել է 1255 թվականին, այսինքն՝ երկրաչարժից մեկ տարի անց: Նա ասում է, թե մեկ տարի առաջ այդ վայրերում այնպիսի ուժեղ երկրաչարժ էր եղել, որ «Երզնկա կոչված քաղաքում տասը հազար անունով հայտնի մարդիկ կորած էին, ի բացառյալ աղ-

¹ Գրիգոր Դարանաղցի, էջ 4:

² Ս. Էփրեկյան, Պատկերագրող բնաշխարհիկ բառարան, հատ. Ա, Վենետիկ, 1903-1905, էջ 657:

³ Գրիգոր Դարանաղցի, էջ 5:

քատներից, որոնց մասին արձանագրություն չկար: Երեք օրվա ճամփորդություն ընթացքում տեսանք գետնի մի պատովածք, որ առաջ էր եկել սասանումից»¹:

10. Մի ահռելի երկրաշարժ ցնցել է Երզնկան 1268 թվականին և ըստ Առաքել Դավրիժեցու «ԺԵՌ (15.000) մարդիկ մեռան»²:

11. 1281 թ. երկրաշարժի ժամանակ «Աստված պահել է» երզնկացիներին, մարդկային զոհեր չեն եղել:

12. 1287 թ. երկրաշարժը այնքան ուժգին է եղել, այնքան շատ կյանքեր է խլել, որ զոհերի բուն թիվը, ասում է արձանագրողը, Հայտնի կարող է լինել միայն Աստծուն:

13. 1345 թ.՝ «Շարժ եղև Եզնկայն. շատ օր երերաց գերթ զնան ի մէջ ծովուն: Աստուած պահեաց՝ ոչ փլաւ»:

14. 1356 թ. Երզնկայում տեղի է ունեցել ուժեղ երկրաշարժ, կրկնվել է մի քանի օր, այն էլ օրական 7-8 անգամ:

15. 1374 թ. դեկտեմբերի 9-ին տեղի է ունեցել երկրաշարժ: Երզնկա քաղաքում ու շրջակա գյուղերում քանդվել են բազմաթիվ տներ: Շարժը կրկնվել է այնքան ուժգնությունով, որ քաղաքի պարիսպները քանդվել են:

16. 1433 թ. արձանագրվել է մի մեծ երկրաշարժ, որը կրկնվել է յոթ անգամ, տարբեր ուժգնությամբ: Մի գրիչ ասում է, թե մարդկանց թվացել է աշխարհի վերջն է եկել:

17. 1258 թ. պատահած երկրաշարժը քիչ թվով մարդկային զոհեր է խլել: «Փլավ Երզնկան պարիսպն ի շարժէն»³, գրում է Դարանաղցին: Եթե քաղաքի պարիսպը քանդվել է, բնականաբար Հարյուրավոր խարխուլ տներ վնասված պիտի լինեին:

18. 1462 թ. երկրաշարժը համարվել է ուժեղագույններից: Քանդվել է Երզնկայի մեծ մասը, բազմաթիվ գյուղեր՝ հիմնահատակ: 1471 թվականին Երզնկայով անցնող Ջոզեֆա Բարբարոն քաղաքը գտել է ավերակ: Հաջորդ տարի գրված մի հիշատակարանում կարդում ենք. «Եւ արդ գրեցաւ սա ի դառն և ի նեղ ժամանակիս, զի վասն ծովացեալ մեղաց մերոյ Երզնկա քաղաք տապալեցաւ և ԺԼՌ (18.000) հոգի ի ներքև հողոյ մնաց և այլ ոչ մնաց մի կենդանի և տաճկունք փակեցին զՍքանչելագործն: Բայց յայս ուրախ ամբ զի կրակ անկաւ և երեց զՔուրայն ԺԲ մըներա ի հետ և վեց հազար հոգի»:

¹ Հովհ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հատ. Ա, էջ 24:

² Առաքել Դավրիժեցի, էջ 624:

³ Գրիգոր Դարանաղցի, էջ 5:

Ուրեմն՝ կարծեք բնական աղետը քիչ է եղել, թուրքերն էլ քանդել են ս. Աքանչեղագործ վանքը: Հիշատակարանում գրողը գոհունակություն է հայտնում, որ թուրքերն էլ են ունեցել վնասներ՝ հրդեհը ոչնչացրել է նրանց մեջիղը և մի քանի մինարեթներ... 1462 թ. երկրաշարժի ժամանակ զոհվել են «ԼՌ (30.000) մարդ»¹ Երզնկայից և շրջակա գյուղերից:

19. 1482 թվականին պատահած երկրաշարժը Երզնկայի պատմության մեջ աննախադեպ աղետ է եղել, որին անդրադառնալու ենք առանձին:

20. Մի մեծ երկրաշարժ տեղի է ունեցել 1576 թվականին: Պատահել է նոյեմբերի հինգին, գիշերով: Դավրիժեցին ասում է, թե այս երկրաշարժի վնասներն այնքան ծանր են եղել, որ երզնկացիները չորս ամիս չեն կարողացել պառկել իրենց տներում: Ավերվել են տասնյակ գյուղեր²:

21. Բավականաչափ ուժեղ մի երկրաշարժ պատահել է 1583 թվականին: Գրիգոր Դարանաղցին այդ ժամանակ եղել է Ծնանառիճի վանքում, յոթ տարեկան: Արդեն ականատեսի իրազեկությունը նա գրում է, թե պատահել է Լուսավորչի պահոց երկուշաբթի օրը³:

22. Մի երկրաշարժ էլ հիշվում է հաջորդ տարի՝ 1584 թ., սակայն Դարանաղցին նրա մասին բերում է այնպիսի տվյալներ, որոնք հար և նման են նախորդ տարվա երկրաշարժին: Միայն տալիս է մի քանի մանրամասնություն, թե քսան գյուղ կործանվել է, 5000 հոգի մեռել են:

Սրանից հետո մոտ 80 տարի այլևս Երզնկայում ուժեղ երկրաշարժեր չեն եղել, համենայնդեպս ոչինչ չենք գտնում մատենագիրների մոտ:

23. Բայց ահա 1667 թ. նոյեմբերի 14-ին, չորեքշաբթի, ժամը 9-ին հանկարծ քաղաքը ցնցվել է և քանդվել են բազմաթիվ շենքեր: «Յառաջ ի խորոց անդնդոց գոռալոյ ձայն եկն, ապա յանկարծակի ի թարթել ական շարժ եղև, բազում շինուածք տուն և մաչիթներ և եկեղեցիք և բաղանիքներ և փութկաներ, և քաղաքի պարիսպն և այլ շինուածք փլան, և բազում մարդիկ սպանին, զորոց որքանութիւնն Աստուած միայն գիտե»⁴:

¹ Վ. Ա. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ. XIII-XVIII դդ., հատ. II, էջ 355:

² Առաքել Դավրիժեցի, էջ 631:

³ Գրիգոր Դարանաղցի, էջ 8:

⁴ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 665:

24. Մի հիշատակարան այս նույն երկրաչարժը վերագրում է հաջորդ տարվա, այսինքն՝ 1668 թվականին, գրելով. «Տեսոն հրամանաց երկիրս սարսեաց... Շամախ և ի Շիրուան բազում մարդք մեռան, այսքան թիւ արկան համարով ութսուն հազարեան: Այլ և Եզրնկան, տունք տապալեցան, մղկիթներ ու խան և ժամերն յոյժ քայքայեցան: ... Այս բանք գործեցան թուին հազարեան, հարիւր և տասեան և յօթից յարարդեցան»¹:

25. 1784 թ. հուլիսի 30-ին տեղի է ունեցել մի այլ ավելի ահռելի երկրաչարժ, որի ուժգնութեան մասին գրել են անհավատալի բաներ, առանց կոնկրետ փաստերի: Ասվում է, օրինակ, թե այդ երկրաչարժի ժամանակ հիմնահատակ կործանվել է Երզնկա քաղաքը և դարձել է իր բնակիչների հավերժական գերեզմանը: Ասվում է նաև թե նույն բախտին են արժանացել մոտակա գյուղերից երեքը: Ղ. Ինճիճյանն էլ երկրաչարժի մասին գրել է. «Երկրաչարժութիւն սաստիկ յոյժ և զօրաւոր որով մեծ մասն քաղաքին հանդերձ բնակչօք խորասոյզ եղեալ. ի 8000 տանց անտի հազիւ մնացին 5 կամ 600 տունք: Այլև երեք մերձակայ գիւրօրէք առհասարակ հանդերձ բնակչօք իւրեանց անհետ եղեն»²:

Ինճիճյանի վկայութեան մեջ ուշագրավ են նրա բերած թվերը: Ուրեմն Երզնկան 18-րդ դարի վերջերին ունեցել է 8000 տուն բնակչութուն, որից անվնաս է մնացել վեց հարյուր տունը: Դժբախտաբար Ինճիճյանը չի գրում բնակչութեան ազգային պատկանելութեան մասին: Սակայն այդ դարում հայերի թիվը այնքան էր քչացել, որ հազիվ թե կեսը կազմեր:

Մի քիչ ավելի հանգամանորեն խոսենք Երզնկայում պատահած երկրաչարժերից երկուսի մասին, որոնց վերաբերյալ բավականաչափ վկայութիւններ են հասել մեզ:

Դրանցից առաջինը 1045 թվականի ահռելի երկրաչարժն է, որի մասին գրել են մեկից ավելի մատենագիրներ: Ծանոթանանք Մատթեոս Ուռհայեցու վկայութիւններին: Նա ասում է, թե այդ թվականին եղել է «մեծասաստ բարկութիւնը Աստուծոյ» ահռելի երկրաչարժով, այնքան ուժգին, այնքան ցնցող, որ «դողացաւ ամենայն տիեզերք առհասարակ... շարժեցաւ ամենայն արարածք և բազում եկեղեցիք խախտեալ փլաւ ի հիմանց ի յեկեղեաց գաւառին, և քաղաքն, որ յԵրզնկան կոչի՝ փլաւ առհասարակ»: Ապա նկարագրում

¹ Հ. Ոսկյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարյանց ի Վիեննա, հատ. Բ, Վիեննա, 1963, էջ 164:

² Ղ. Ինճիճյան, Նոր Հայաստան, էջ 98-99:

է աղետի պատկերը հետևյալ փաստերը հաղորդելով. ասում է թե պատահողտեղ է երկիրը, տղամարդիկ ու կանայք ընկղմել են անդունդի մեջ և թե դեպքից հետո բազմաթիվ օրեր անդնդի խորքերից դեռ լսվում էր այդ դժբախտ մարդկանց աղաղակի ձայնը¹:

Երկրաշարժը տեղի է ունեցել ամառ ժամանակ. մի քանի օր շարունակ կրկնվել են ցնցումները: Տարերային աղետի պատճառած փոշուց, ասում է Ուռհայեցին, ցերեկով խավար ու մութ տեսք է ընդունել Երզնկա քաղաքը, կանգ է առել կյանքը, արևն ու լուսինը արյան գույն են ստացել, միայն հորիզոնի վրա բարձրանալիս երևացել են իրենց պայծառ տեսքով:

Մի այլ պատմիչ նույն երկրաշարժի մասին խոսելով՝ ասում է, թե առհասարակ Երզնկա քաղաքը ընկղմվել է գետնի տակ և թե օրեր շարունակ քաղաքը ճոճվել է ու ցնցվել, խլելով նորանոր զոհեր ու քանդելով կանգուն մնացած շենքերը: 1045 թ. երկրաշարժի մասին ընդարձակորեն խոսում է նաև Առաքել Դավրիժեցին: Նա նույնպես ասում է, թե արևն ու լուսինը արյան գույն են ստացել, թե «փոխեցաւ գոյն լուսաւորաց ի կարմրութիւն, մառախուղն պատեալ էր գերեսս երկրի»²:

Մի բան ակնբախ է՝ 1045 թ. երկրաշարժից Երզնկան կործանվել է Ամենայն հավանականութեամբ հետագայում կառուցվել է նորը՝ մերձակա վայրում:

Դժբախտաբար այս մեծ աղետի պատճառած զոհերի մասին չի գրվել: Ի վերջո՝ ո՞վ կարող էր հաշվել զոհերի թիվը մի աղետի, որից երկրի երեսից ջնջվել են քաղաքներ ու բազմաթիվ գյուղեր և որը մարդիկ համեմատել են Սողոմ Գոմորի կործանման հետ:

Այսպիսի մի մեծ երկրաշարժ էլ տեղի է ունեցել 1482 թ., որը խլել է 30.000 մարդու կյանք: Դարձյալ ասվում է, թե Երզնկան կործանվել է, քար ու քանդ եղել, 20 գյուղեր իրենց բնակիչներով ու անասուններով մնացել են հողի տակ: Այդ մասին Գրիգոր Դարանաղցին գրում է. «Շարժ եղաւ յԵրզնկան և երեսուն հազար հոգի ի ներքև հողին մնացին»³:

Այս երկրաշարժի մասին մեզ հասել է Մըսկին Երեց Անուշապակցու մի ողբը, որ ավելորդ չենք համարում մեջ բերել ամբողջութեամբ:

¹ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 65:

² Առաքել Դավրիժեցի, էջ 622:

³ Գրիգոր Դարանաղցի, էջ 5:

Տաղ մայրաքաղաքին Եզրնկու, որ չարժ ելաւ և կործանեցաւ

Յինն հարիւր Հայոց թըւական,
Երեսուն և մէկ թիւն ի լըման (1482),
Ջարմանայի բան մի եղաւ,
Մայրաքաղաքն ի յեզրնկան:
Յանկարծակի մահու դիպան,
Պատուհասի Հանդիպեցան,
Սողոմացոց նըման եղան,
Ներքև Հողին զընտանեցան:
Յորժամ քաղաքն ի թունտ ելաւ,
Եւ մանր ու մեծ ի դող ելաւ,
Թէ վայլէ մեզ հազար բերան,
Մեք չը կեցանք ի պատուիրան...
Տէրըն յառաջ արար զայս բան,
Մի՞թէ ըզմեղքըն մոռանան,
Եւս առաւել պոռնրկեցան,
Պոռնկութեամբ նոքա կորեան:
Յիշոցքն արար ըզ զեզրնկան,
Որ յԱստուծոյ աչացն ելան,
Քահանայիւքըն միաբան,
Ներքև Հողին զընտանեցան:
Կին մի կանչեց, թէ սուրբ Նըչան
Ըմ դու պահէ զիմ մէկ տըղան,
Աստուած լըսեց նորա ձայնին,
Որ փըրկեցան մայրն ու տըղան:
Եւ տասն ու հինգ օրն ի լըման,
Ապա գըտան զայն մէկ տըղան,
Լալով կերթար դէպ ի շուկան,
Թ' իմ հայրն ու մայրն ինչպէս եղան...
Ջայն գեղեցիկ սարկաւազ երն,
Որ չէ տեսեր աչըք մարդկան
Բեթլէէմի մանկանց նըման,
Ներքև գետին զընտանեցան:
Ջայն գեղեցիկ աղջրկունքն և կին,
Վայրի եղունքն էին նըման,
Գարնանաբեր ծաղկանց նըման,
Ներքև Հողին թարչամեցան:

Ո՞վ է տեսեր այնպէս խեղճ բան,
Որ ճանաչեց հայրն ըզտրդան,
Նոր պըսակած հարսն ու փեսան,
Ի մէկ մէկէ բաժանեցան:
Հազար աւաղ ըզեզընկան,
Մէջ աշխարհիս է Հայաստան,
Վարպետաց է բնակարան,
Վաճառականաց էր օթևան:
Հազար աւաղ զան ճոխ մանկտիքն,
Որ միաբան կոտորեցան,
Ամէնն մընաց հողաբերան,
Ներքև հողին զընտանեցան:
Աստուծոյ խնամքն վերացան,
Տես թ' ինչ արար ըզ զեզընկան,
Որ ոչ ի ծերըն խընայեց,
Ի՛ ոչ ի մանուկն լ՛ ոչ երեխան:
Քահանայիցըն չը խըղճաց,
Ոչ ժողովուրդն էր միաբան,
Ջեկեղեցիքն կործանեց,
Եղուկ է մեզ Հազար բերան:
Բոլոր քաղաքն աւերեցաւ,
Ի յանդընդոց երկիր շարժաւ,
Երկու տարպայ հինգ Հազարաւ,
Ներքև հողոյն զընտանեցաւ:
Մըսկին Երէց Անուշպակցի,
Մեղօք ի լի և անարժան,
Այդ հերիք է զինչ գործեցիր,
Դարձից և լեր դու փօշիման:
Ես աղաչեմ զձեզ միաբան,
Որ չը կըտորէք զՏէր մեղան,
Մեղքըն քակեց ըզ զեզընկան,
Այս աշխարհիս է մեծ նըշան¹:

---

¹ Տ. Պալյան, Հայ աշուղներ, Հատ. 1, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 108-110: